

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

М. НУРМАТОВА

**ШАХС КАМОЛОТИДА
АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК
ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ**

**Тошкент
“Университет”
2009**

Мазкур китобда шахснинг маънавий камолотида эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг ўрни, уларнинг фалсафий таҳлили ўртасидаги диалектик боғлиқлик ва таназзул масалалари, шунингдек, мустақиллик даврида янги мазмун касб этган эстетик ҳамда ахлоқий қадриятларнинг ўзига хос кўринишлари, уларни уйғунлаштириш муаммоларининг назарий ва амалий жиҳатлари илмий таҳлил қилинган.

Бу китоб олий ўқув юртларида таҳсил олаётган талабалар ва ўқитувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Маҳмудов Т., фалсафа фанлари доктори, профессор;

Такризчилар:

Туленова К. Ж., фалсафа фанлари доктори;

Муҳаммаджонова Л.А., фалсафа фанлари номзоди, доцент;

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Фалсафа факультети Илмий кенгаши томонидан маъқулланган ва нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-305-04-05

©Университет нашриёти - 2009 й.

©Нурмагова М.А. - 2009 й.

МУҚАДДИМА

Тарихдан маълумки, инсоният халқ бўлиб шаклланиб, ривожланишида унинг вужудида нафосат ва ахлоқийликка интилиб яшашга табиий эҳтиёж пайдо бўлган. Бунда шахсни ҳар томонлама камол топтириш жамиятнинг муҳим ва асосий мақсади бўлиб келган. Ҳозирги глобаллашув жараёнида ўтмиш маданий-маърифий меросини ўрганиш жамият тараққиёти учун долзарб масалалардан бирига айланган. Чунки аجدодлар қолдирган бой маданий меросда барча давр учун ўз аҳамиятини йўқотмайдиган илғор ғоя ва фикрлар борки, улар бугунги тараққиёт учун жуда муҳим ҳисобланади.

Мазкур монографияда Шарқ ахлоқий-эстетик тафаккурида муҳим аҳамият касб этган айниқса, зардуштийлик динининг муқаддас манбаи “Авесто”нинг ахлоқий моҳияти, маърифий йўналишдаги инсон камолотига доир ўғитлари, X-XII асрларда Ўрта Осиё мутафаккирлари ижодида ахлоқий-маънавий қадриятларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнига оид манбалар ўз аксини топган. Бу:

Биринчидан, Шарқнинг юксак маънавий, илмий манбаси ҳисобланган асарлардаги ахлоқий фазилатларнинг улғуворлигига умуминсоний аҳамияти нуқтаи назаридан баҳо бериш;

Иккинчидан, илмий-маданий меросимизга дахлдор қадрият-шуносликнинг ахлоқий-эстетик моҳиятини илмий тадқиқ қилиш;

Учинчидан, манбалардан олинган ахлоқий, эстетик тушунчаларга нисбатан замонавийлик нуқтаи назаридан ёндашиш ҳамда уларни фуқаролик жамиятини яратиш жараёнидаги устувор аҳамиятини кўрсатиб бериш;

Тўртинчидан, Шарқона тафаккур тарзи, унинг тарихий босқичлари, илмий асосга эга бўлган тамойилларини ахлоқ-шунослик ва эстетика қонуниятлари асосида таҳлил қилиш;

Бешинчидан, комил инсон концепциясида ҳам замонавий, ҳам диний ахлоқнинг мезоний тушунчаларининг назарий ва амалий жиҳатини тадқиқ этишдан иборат.

1991 йилда ўзбек халқи давлат мустақиллигига эришгандан кейин ахлоқий ва эстетик кадриятларни тиклаш, уларга янгича маъно ва мазмун бахш этиш, янги авлодни юксак кадриятлар руҳида тарбиялаш долзарб масалага айланди. Булар бир қатор жиҳатлар билан белгиланади:

1) Якка ҳокимликка асосланган сиёсий тузум тугатилиб, ҳуқуқий демократик давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ижтимоий адолат тамойилининг устуворлигини таъминлаш, уни миллий ва умуминсоний кадриятлар билан уйғунлиги зарурий шартга айланиши;

2) Мустақил мамлакатнинг барқарор ривожланишига таҳдид солаётган турли хил тажовузкор кучларнинг ғояларига маърифат, ахлоқ ва нафосат кадриятлари асосида жавоб бериш, азалий кадриятларни қайта жонлантириш, уларга янгича маъно-мазмун бахш этиш орқали жамиятда маънавий таҳдидларнинг олдини олишга қаратилган илмий-назарий асосларни яратишнинг зарурлиги;

3) Мустақил мамлакатимиз келажаги ҳисобланган ёшларнинг ҳар бирини етук шахс сифатида камол топтириш, уларнинг маънавиятини юксалтириш, дунёқарашини эзгулик ва гўзаллик каби ахлоқий-эстетик жиҳатлар билан янада бойитишдан иборат.

Бунда шахс камолоти ва жамият тараққиётида маънавиятнинг устувор эканлиги, унинг юксак кучга айланиши намоён бўлади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Бугунги шиддатли даврда чинакам маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон қадрини билиши, ўз миллий кадриятларини, миллий ўзлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидойилик билан кураша олиши мумкин”¹.

Ушбу вазифалар, ўз навбатида, эстетик ва ахлоқий кадриятларни миллий ва умуминсоний тамойиллар асосида ўрганишда, уларнинг илмий назарияларини яратишда методологик асос бўлиб хизмат қилади.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият- енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. 16-б.

I. АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТАРИХАН ТАРКИБ ТОПИШИ

1.1. “Авесто” – Шарқ маданий меросининг ўлмас қадрияти сифатида

2001 йилда мамлакатимизда узоқ ўтмишдан мерос бўлиб қолган маънавий қадриятлардан бири «Авесто»нинг 2700 йиллиги нишонланди. Зардуштийликка тавсифлар беришда, унинг ҳозирги замондаги аҳамиятини кўрсатишда давлатимиз раҳбари И.А.Каримов мамнуният билан бундай деган эди: «Энг мўътабар қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганлигига 3000 йил бўлаяпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкада, буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор эта олмайди»¹.

Қадимги Шарқ халқлари фалсафий тафаккурининг нодир ёдгорлиги «Авесто»да бахтли толега барча ишларда адолат, ҳақиқат, покизалик йўли орқали эришилади, деган фикр юксак эстетик, маънавий қадрият сифатида тасвирланади. «Авесто»да Тангри Зардуштга Вэртрагна – бахтли толени турли қиёфаларда кўрсатади ва уни нажот, куч-қудратни олиб келувчи кучли шамол, яъни Тақдир шамоли сифатида тасвирлайди.

«Авесто»да *Бахт-Иқбол* Зардуштга ёш йигит ва эркакликдан сўнг саккиз хил ҳайвонлар қиёфасида кўриниши, бизнингча рамзий маънода бўлиб, бу ҳайвонлар табиатнинг жонли мавжудотлари сифатида инсонларга бойлик, барака, куч, қудрат келтиришни англатади. Буларнинг барчасида гўзаллик, хушқадлик, ўткирлик, чاقқонлик каби зарур сифатлар мавжудлигини англаш мумкин.

«Авесто»да бошқа ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, диний масалалар билан бир қаторда ахлоқ-одобга доир қоида, ўғит,

---

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Ўзбекистон. 1998. 4-6.

даъват, чеклаш, таъқиқлаш, қоралашлар кўп учрайди. Зардуштийлик оддий, камбағал, мазлум ва жабрдийда уруғ, қабила, элатларнинг манфаатларини кўзлаганлиги, уларнинг эзгу ният ва хаёлий орзуларини акс эттирганлиги учун ҳам тез тарқалган ва теран томир отган. Зардуштийликда Ахурамазда яхшилик эзгулик, одиллик, раҳм-шавқатлилик, ростгўйлик рамзи ҳисобланган. Ахриман эса унинг душмани бўлиб, барча бузғунчилик ва ёмонликларнинг тимсоли. Зардуштийликда дунёдаги моддий ҳодисалар ва маънавий омиллар яхшилик ёки ёмонликка боғланган. Бошқача айтганда, бу дин билан боғлиқ бўлган тасаввур, афсона, ривоят, фалсафий тушунча ва ахлоқий меъёрлар узок ўтмишдаги аждодларимизнинг моддий ва маънавий ҳаёт тарзи билан уйғунлашиб кетган.

Ўтмишда диндан аввал кенг тарқалган афсона ва ривоятларда яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, одиллик ва адолатсизлик, нур ва зулмат ғоялари асосий ўринни эгаллаган. Яхши фикр, сўз ва иш эзгуликларнинг асоси ҳисобланган. «Авесто»даги дастлабки қитъа, бўлимда ёвузликнинг рамзи – девларга ва ёмонликнинг тимсоли - иблисга бўлинишлари таъкидланган. Ундан кейин эса ростгўйликнинг умрбоқийлиги, ёлғончиларнинг эса даф бўлиши қайд этилиб, бундай дейилган: «Ҳақиқатни танлаган зотлар ўлим билмас, завол топмасдир; ёлғон эса даф бўлғусидир». Яна бир тўртликда мўл-кўл яхшилик қилувчилар шахс шаъни-шавқатига, умрбоқийликка, бахту омадлар кулиб боқишига муяссар бўлишлари таъкидланган. Ахурамаздага мурожаатларнинг бирида инсонларга озор етказмоқчи бўлган дилозорлар қаттиқ қораланган ва охир оқибат улар икки дунёда ҳам бахт-саодат манзилига етолмасликлари уқтирилган.

«Авесто»нинг қисмларидан бири «Ясна» деб номланган. Унда қайд этилишича, Зардушт ахлоқни бузган одамга Ахурамазда номига қуйидагича дуо ўқиб, кечирим ва нажот сўрашни тавсия этган: «Эй Ахурамазда! Мен барча гуноҳларимга иқрорман, уларни такрорламаслик учун Сенга сўз бераман, ҳар қандай ёмон ниятлар-у фикрлардан, ҳар қандай ёмон сўзлардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман. Мен фикрлаган ва гапирган ёки қилмоқчи бўлган ва қила бошлаган ва қилган ҳамма ножўя ишларимдан воз кечаман; ниятларим, сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан

буён ишончингни оқлайман; қилган гуноҳларимни кенг қараминг ила кечиргин, таним ва жонимни у дунё-ю бу дунёда мунаввар этгил Парвардигорим».

Қароматлардан бирида (асарларда поклик бўлса-да, башорат дейилган – М.Н.) Зардушт Ахурамаздадан гўё ўз ахлоқий қонун-қоидаларини маълум қилишини сўраган. Шунда у бутун мавжудотнинг икки ибтидоси – эзгулик ва ёвузлик тўғрисида гапириб, ўзаро қарама-қарши бу икки бошланғич омиллар ҳамиша биргаликда мавжуд бўлиб улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англатишини баён этади. Жаҳаннам Худонинг ваҳийсида ҳаётнинг энг ёмонлари, осмон эса руҳнинг энг юксак ҳолати сифатида гавдалантирилган. Дунёдаги ёвузлик ва итоатсизлик табиатдаги жамики нарсасоҳобисалардан, уларнинг мазмунидан келиб чиқади, деб ҳисобланган. Агар одамлар яратилган қонуният-у тартиботларга, ўғит-у насиҳатларга амал қилсалар, эзгулик ҳамиша ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади, дейилган.

Олим Иброҳим Каримов ўз тадқиқотида ўринли таъкидлаганидек, «Олам қарама-қаршиликлар қураши асосига қурилган: жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат, тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан адолатсизликлар ўртасидаги қурашларда ўз ифодасини топади»¹. Бунда дин эзгуликни қарор топтириш йўлида ёвузлик билан муросасиз қурашга асосланади.

Дарҳақиқат, Зардуштийлик таълимотида иймонли киши талончилик ва ўғирликдан, ўзгаларнинг мол-мулкига кўз олайтиришдан, ўз виждонига хиёнат қилиш, иймонга хилоф йўлдан ўзини сақлай билган одам комил инсондир. Зардуштийликда одамларга қарата Ахурамазда номидан «танатарингизга нисбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг, яъни аввал маънавий дунёингиз, ахлоқий қиёфангиз мусаффо бўлсин; шунда моддий ҳаётингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади», - деб уқтирилган.

«Авесто»нинг диққатга сазовор жиҳати шундаки, унда оламнинг яратилиши ибтидоий уруғ, қабила, элатларнинг халқ, сўнгра алоҳида миллат бўлиб шаклланиши, эзгулик учун ёвузликка қарши қураш, озодлик, эркинлик, бунёдкорлик,

¹ Каримов Иброҳим. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т.: Фан. 2007. 16-б.

ижодкорлик йўлларидаги идеаллари мифология ва диний тарзда содда ибораларда ўз ифодасини топган. Зардушт таълимотида, “Авесто”да илгари сурилган эзгу фикр, эзгу калом ва эзгу амал ханузгача инсониятни эзгуликка чорлаб, одамларни ахлоқий жиҳатдан поклаб, маънавий бойитиб келмоқда. Зардуштийликда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик ҳақида талайгина пурҳикмат фикрлар баён этилган. Булар Ахурамазда ва Ахриман тимсолига ҳамоҳанг тарзда ифодаланган, нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим ўртасида абадий кураш жараёни ўзига хос тарзда тасвирланган.

Зардуштийлик динининг таълимотига кўра, барча яхшилик, эзгулик ва гўзалликларнинг ҳомийси Ахурамаздага яхши хулқ, бунёдкор ғояларни тараннум этишда олтита ёрқин кучлар мадад беради. Булардан учтаси – абадий яхшилик, яхши ният, яхши тартиб ахлоққа хос бўлиб, қолган учтаси куч-қудрат – Худога тобелик ва сиҳат-саломатлик инсоннинг бошқа фаолиятларига тааллуқлидир. Бунда дастлабки учтасининг ўз илоҳлари бўлиб, Ахурамазда тасвирида яхшилик уруғларини сепаб юради. Табиатда юз берадиган яхшилик билан боғлиқ турли хил тушунчалар мавҳум эмас, аксинча реал воқелик касб этган. Худди юнонларда бўлгани каби зардуштларда ҳам ҳайвон, олов, булут, ер, сув, ўсимликларнинг ўз илоҳлари бўлган.

Ахриман эса аксинча, ёмон ният, бузғунчи ҳаракатларни юзага чиқаришда унга яловбардорлик қиладиган ўз илоҳлари бўлиб, унинг иложи борича эзгуликка зарар келтириш ҳолатлари кўрсатиб ўтилган. Ахриман ёлғончилик, иккиюзламачилик, фирибгарлик, жоҳиллик, қабиҳлик ва разиллик тимсоли бўлиб, унга ёвуз кучлар ёрдам беради. Унинг олтита деви бўлиб, булар орасида ҳамма яхшилик, гўзалликларни вайрон қилувчи дев – Айсумадир. Бу дев уруш, жанжал, қирғин, тўполон ва гинақудрат кўзғатувчи, бадмастликка даъват этувчи деб ҳисобланган. Дангасалик, ичиқоралик, беандишалик, қизғанчиклик каби қусурларнинг ҳам ўз девлари бўлганлиги “Авесто”да мифологик образлар орқали тасвирлаб берилган.

Шундай қилиб, зардуштийликда ижобий ва салбий хусусиятлар, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик билвосита тасвирланган. Зардуштийлик таълимоти, биринчи навбатда, ахлоқий ва бадиий идеалларнинг муносабатига асосланган ҳолда якка Худоликни тарғиб қилган. Зеро, у буни мустаҳкамлаш учун ахлоқий

қадрият сифатида покликни тарғиб қила бошлаган. Ахлоқ Тангрисининг пантеистик руҳда талқин қилинганлиги сабабли динга дунёвий гўзаллик ва табиатдан бадиий завқ олиш одати ҳам кириб келган; унга тупроқни ва сувни, олов ва ҳавони ифлос қилишлик таҳдиди ҳам қўшилган. Зардуштийликда ҳар қандай моддий ва маънавий ифлослик нафрат уйғотган. Табиий жисм ва ахлоқий покланиш уларнинг биринчи ибодати ҳисобланган. Зардуштнинг «Авесто»да жамланган таълимоти ахлоқий ва эстетик қадриятлар сифатида ана шундай ахлоқий-бадиий хусусият касб этган. Бу хусусият ҳозир ҳам ўз қимматини асло йўқотмаган.

Инсоният ахлоқий қадриятлари хазинасига зардуштийлик қўшган муҳим ҳиссаларидан бири инсоннинг ахлоқий бурчини юксак қадрлаши, уни ахлоқий камолотга ундаш, ёлғончилик ва иккиюзламачиликка нафрат билан қарашдан иборат эди. Бу таълимотга кўра яхшиликнинг ёмонлик устидан, гўзалликнинг хунуклик устидан ғалаба қозониши, унинг оптимистик руҳ билан суғорилганлигидан далолат беради.

Зардуштийлик инсонни ҳаётга муҳаббат билан қарашга ундайди, одамларни бир-бирига дўст-биродар бўлишга чакиради. Инсоннинг фоний дунёдаги ҳаётини зардуштийлик шундай таърифлайди: “Ҳовли – жойида олов ёқиб турадиган, хотини бўлган, кўп фарзандли, ўз меҳнати билан оиласини боқиб юрган, ерни яхши парвариш қиладиган, молга яхши қарайдиган одам бегуноҳдир». Бундан зардуштийлик ахлоқи асосида дунёвийлик мотивлари кўп эканлиги англанади. Яъни ахлоқийлик ва ахлоқий ҳаёт идеали осуда ҳаёт, фаровон турмуш, сеvimли умр йўлдош, кўп фарзанд ва соғлиқ билан белгиланади. Шунинг учун унинг ахлоқий меъёрлари жозибали ва мафтункор. Бу эса тарихда зардуштийлик динининг тезда тарқалиши ва кенг қулоч ёйишига замин яратди. Натижада Шарқ ахлоқи реал дунёвий омиллар билан бойиди. Бундай ижобий ворисликнинг аҳамияти ҳақида Т. Маҳмудов «Зардуштийлик дини илгари сурган ахлоқий-ижтимоий идеал кейинчалик Ўрта асрлар фалсафасида ҳар қандай адолатсизлик, зулмат ва ҳуқуқсизликка қарши курашиб ҳаққоний, инсонпарвар ва эркин ҳаёт яратган яхши ва одил подшоҳлар ҳақидаги қарашларда ўзининг маънавий ривожини топди»¹, – дея ўринли таъкидлаган эди.

¹Маҳмудов Т. “Авесто” ҳақида. -Т.: “Шарқ”. НМАК 1998. 26-6.

Шуниси диққатга сазоворки, Шарқ ахлоқ кодекси сифатида эзгулик ва ёвузлик масалалари биринчи марта зардуштийликда тилга олинган. Масалан, «Ясна»нинг 7-бобида Зардушт орқали гўё Ахурамазда хабар берган кароматлар ифодаланган: Зардушт бу ҳудудда ўз ахлоқий қондаларини маълум қилишни сўраган. Шунда Ахурамазда бунга жавобан бутун мавжудликнинг икки ибтидоси – эзгулик ва ёвузлик ҳодисаси бири-бирига қарама-қарши, бу ибтидолар ҳамиша биргаликда ёнма-ён мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англатган. Зардуштийлик таълимотига кўра, ёвузлик сабаблари ва унинг оқибатлари нарса, ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Ёвузликларни бартараф этишда иймон-эътиқодли кишилар катта жонбозлик кўрсатишлари даъват этилган. Агар улар Ахурамазданинг қонун-қоида, тартибот, ахлоқий ўғитларига амал қилсалар эзгулик ёвузлик устидан доимо ғалаба қозонишга ишонишган.

Дунёвий фалсафага кўра, олам қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши асосига қурилган. Зардуштийлик динида оламдаги барча қарама-қаршиликлар кураши – эзгуликнинг барқарорлигига асосланган.

“Авесто”нинг Яснадаги 30-бобида таъкидланганидек, эзгулик ва ёвузлик ўртасида мангу кураш боради. Ҳар бир одам бу курашнинг муайян томонида туриб иштирок этишга мажбур. У диндорларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини беради ва ҳатто бунга мажбур этади. Иймонли, эътиқодли одам, албатта, эзгулик тарафида туриши талаб этилади. Бунинг боиси, инсонда беқиёс ва беназир фазилатлар мужассам, улар инсоннинг жисми ва руҳини доимо безаб келмоқда. Ҳасадгўйлик, жаҳлдорликнинг салбий оқибатларини таъкидлаб бундай деб ёзилган: «Инсон ўз фикри ҳаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, яхши ниятли киши дарғазаб бўлмайди ва бошқа салбий жиҳатларга берилмайди. Чунки бундай ҳолатда у яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолатни унутади ва ноҳўя ҳаракат қилади». Олим М.Усмонов таъкидлаганидек, «Авестодаги дурдоналар мана минглаб йиллардан буён инсониятга беназир хизмат қилиб, одамзотни маънавий гўзаллаштиряпти. Истиклол тафаккури ўз юртига қайтган муқаддас хазина ватандошларига маънавий қувват бахшида этиб, ютуқларига қарамасдан, зафарларига йўлдош бўлаверади. Табаррук

манба юртдошларнинг нурли келажагига ўзининг муносиб ҳиссасини кўшаверади, йўлларини ёритиб бораверади»¹.

Зардушт Ахурамазданинг назмий ва насрий баён этиш услубидан фойдаланган. Худонинг эзгулик ва ёвузликка муносабатига бағишланган ҳикматда бу сифатларни такрорлаб, эзгу фикр, эзгу калом ва эзгу амалларни қувватлаши, айна фурсатда уларнинг ёвузлардан юз ўгириши таъкидланган. Авестода баён этилган ҳикматларнинг аксариятида ростгўйлик ва ёлгончилик каби ахлоқий категорияларга муносабат баён этилган. Чунончи, 14 мисрали ҳикматда ростгўйлик, ҳақгўйлик ва ёлгончиликни кўзда тутган ҳолда оддийгина ёлгонни танлаб олган зотлар ҳақида Ахурамазданинг дастурлари баён этилган. Буларда ростгўйлар ўлим ва завол билмаслиги, ёлгончилар эса даф бўлишлари муқаррарлиги таъкидланган.

“Авесто”да инсонларга яхшилик қилувчилар кўкларга кўтариб макталган ва бошқалардан уларга тақлид қилиш буюрилган. Буйруқ оҳангидаги даъват қуйидагидек баён этилган: «Эй Ахурамазда! Туғилганда пок бўлмоқ, тирикликда буюк ишдир. Дунёни обод этмоқ, уни яхшилик билан асрамоқ ва ёруғлик сари элтмоқ керак!».

Бунда ахлоқсизликни рағбатлантирадиган ёмон тарбиянинг оқибатлари билан бирга фалсафанинг сабаб ва оқибат категорияси стихияли мувофиқлик тарзида баён этилган ҳикматлар ҳам учрайди. Масалан, “Ёлгон тарбияси ўз таълими билан илоҳий сўзларни тескари қилади ва тириклик идрокини хароб айлайди”. Ҳақиқатда у одамларни ростгўйликнинг бебаҳо сармоясидан ва эзгу ниятдан бебаҳра қилади. Улар олам аҳли тириклигининг ўзларини адаштирувчи фикрлари билан паришон қиладилар. Дарҳақиқат, Зардуштийлик фақат Шарқ халқлари орасидагина эмас, балки бутун инсоният шаклланиши ва тараққиётининг илк паллаларида юзага келган, бутун жаҳонга тарқалган маънавий-маърифий хазинадир.

1.2. Ҳадисларда комил инсон ахлоқий кадрият сифатида

Давлатимиз томонидан миллий кадриятлар, эзгу анъаналар, тилимиз, муқаддас динимизнинг ҳаётдаги ўрни қайта тиклангани ҳамда уларнинг жамиятимиз қиёфасини ўзгартиришда,

¹ Усмонов М. Авестода инсон мадҳи. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. –Т. 2000. 20 декабрь.

маънавиятимизни, одамларимизнинг онгу тафаккурини юксалтиришда ўзининг ижобий самарасини бераётганлиги диққатга сазовор. Ислом дини ва Ҳадис илмининг тарғиботчиларидан бири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг бизга қолдириб кетган бекиёс ва бебаҳо меросига Юртбошимиз И.А.Каримов юқори баҳо бериб шундай деган эди: «Буюк ватандошимиз башариятга тенгсиз маънавий мерос қолдириб кетди. Бу мероснинг гултожи – энг ишончли ҳадислар тўплами – «Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ» Ислом динида Қуръони Каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манбадир. Бутун дунё мусулмонларининг эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғидир. Мана, ўн икки асрдирки, бу маънавий ҳазина миллионлаб одамлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва эзгулик йўлига чорлаб келмоқда. Алломанинг ўлмас мероси ҳар бир юртдошимиз хонадонига кириб, онгу тафаккуримизни равшан этмоқда. Қалбларимизни иймон нури ва меҳр-оқибат туйғулари билан мусаффо этмоқда»¹. Шу муносабат билан ЮНЕСКО ташкилотининг махсус қарори ва иштирокида Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллик тантанаси мамлакатимизда кўтаринки руҳ ва зўр мамнуният билан ўтказилди.

Дарҳақиқат, Ҳадисларда инсонни баркамол қилиб тарбиялаш масаласи биринчи ўринга қўйилган. Маълумки, ахлоқ мутлақ тарзда эмас, балки нисбий, шартли равишда икки қисмга бўлинади: биринчиси – *дунёвий ахлоқ*, иккинчиси – *диний ахлоқ*. Дунёвий ахлоқнинг илмий мезони амалда мавжуд бўлган, объектив оламда намоён бўладиган реал жараёнлардир. Ахлоқнинг бу жараёнлари мутафаккир аждодларимиз: Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Алишер Навоий ҳамда XIX аср иккинчи ярмида ва XX аср бошларида ижод қилган жадид маърифатпарварларимиз ижодларида атрофлича баён этилган.

Шу нуқтаи назардан мазкур бўлимда қуйидагиларга эътибор қаратишни асосий мақсад қилиб олдик:

Биринчидан, ҳадислардаги инсонпарвар ғояларни, ахлоқий фазилатларни динимизнинг илмий манбалари – “Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ”, “Ал-Адаб ал-Муфррад”, “1001 ҳадис”, “Шамоили Муҳаммадия”даги миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятлар ва ғояларнинг устуворлигини кўрсатиб бериш.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7-Т.: Ўзбекистон 1999. 185-186-б.

Иккинчидан, Куръони Каримдаги ахлоқий тамойилларнинг кишилик жамиятидаги аҳамияти, уларга эстетик қадриятларнинг асосларидан бири сифатида қаралишига эришиш.

Учинчидан, Ҳадисларда билим олиш, илм эгаллаш, касб-хунар ўрганишга доир даъватларнинг, ахлоқий қадриятларнинг ижтимоий аҳамиятини ҳозирда мамлакатимиздаги маърифий соҳаларда олиб борилаётган ишлар орқали кўрсатиб бериш.

Тўртинчидан, Ҳадисларда тилга олинган ахлоқшуносликнинг яхшилик ва ёмонлик, беғаразлик ва ҳасадгўйлик, саховатпешалик ва ҳасислик, ориятлилиқ ва уятсизлик сингари мезоний тушунчаларини чуқур идрок этиш.

Бешинчидан, инсон камолоти ва маънавияти, шахснинг инсонлараро ахлоқий, эстетик ва маданий муносабатларини Куръони Карим ва Ҳадиси шарифларда баён этилган ғоялар орқали кўрсатиб беришга эришишдан иборат.

Диний ахлоқ Куръони Каримда, ҳадисларда, муҳаддис ва уламоларнинг асарларида баён этилган бўлиб, уларда умуминсоний ахлоққа диний тус берилган ўғитлар кўп учрайди. Хусусан, «Ал-Адаб ал-Муфрад», «1001 ҳадис», «Шамоили Муҳаммадия» ва бошқа диний ахлоқ манбалари шулар жумласидандир. Буларда инсонга хос ахлоқ сув билан ҳаводек зарурлиги, уни бошқа жонзотлардан фарқлайдиган асосий сифатларидан бири эканлиги, у маърифатнинг узвий таркибий қисмидан иборатлиги таъкидланган. Ҳадисларда ахлоқсизлик мўминлар учун ғоят шармандали, охирагга қаттиқ азоб бериладиган қусур эканлиги, инсонни ахлоқий комилликка эришиши диний ва дунёвий билимларнинг вазифаси эканлиги, дин пешволари ахлоқда ҳаммага ибрат бўлишлиги шарт эканлиги уқтирилган. «Ал-Адаб ал-Муфрад»да яхши хулқли бўлиш ҳақидаги панд-насиҳат, даъват, маслаҳат баён этилган. Унда, жумладан, «Сизларнинг яхшиларингиз – ахлоқи ёқимли бўлганларингиз» дейилган, шунингдек, Расулulloҳ (с.а.в.)га энг яқин бўлганлар «...ахлоқда (халққа) ёқимлироқ бўлганларингиздир» дейилган. Бундан ташқари Расулulloҳ (с.а.в.) «Мен яхши хулқларни камолотга етказиш учун Пайғамбар бўлиб келдим» дейилган.

Ўз даврининг илғор фикрловчи кишилари инсонпарварлик ғояларини мутгасил тарғиб қилганлар. Бунинг ифодаси ҳадисларда яққол кўзга ташланади. Ҳадисларнинг барча давр учун тарбиявий аҳамияти шундаки, уларда дилозорлик қораланиб,

мўминларга озор бермаслик, уларнинг иззат – нафсига, орномусига тегмаслик каби ахлоқий ўғитларга катта эътибор берилган. Ҳадисларда: “Мусулмоннинг яхшиси бошқа мусулмонлар унинг тили ва кўлидан озор топмаган кишилардир» дейилади, шунингдек, “Одамларнинг яхшиси бошқа одамларга манфаатлироғидир» деб уқтирилган. Демак, ҳар бир ҳақиқий инсон ўзгаларга ёрдам қилиши, инсонпарвар, мурувватли, бўлиши лозимлиги таъкидланган.

Ҳадисларда ахлоқсизлик, ҳаёсизлик, беодоблик сингари иллатлар қаттиқ қораланган, уларга нисбатан лоқайд ва бепарқ бўлиш танқид қилинган. Хусусан, Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ”да танлаб олинган ҳадисларида мунофиқлик қораланган, такаббур кимсалар, дўсти билан учрашганда ўзини хушнуд қилиб кўрсатиб, ғойибона унга адоват қиладиган, яъни таъмагир, чақимчилар, дўстлар орасига нифоқ солувчи ёмон кимсалар қаторига киритилган. Бу ҳадисларнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, уларда мўминлар учун ахлоқ ғоят зарур бўлган яхши фазилат эканлиги алоҳида таъкидланган. Масалан, «1001 ҳадис»нинг бирида «Мўминларнинг иймонда афзалроғи уларнинг хуш хулқисидир», дейилган бўлса, бу фикр «Мўминларнинг афзали хулқи яхшироғидир» сифатида такрорланган.

Ислом ахлоқий жиҳатдан бузуқликни, ёмон сўзларни ишлатишни қоратайди, хулқи фазилатли бўлган киши тақводор, чин мусулмон эканлиги уқдирилган. Шунингдек, ҳадисларда узр сўраш маданияти ҳам Расулulloҳ (с.а.в) эътиборларидан четда қолмаган: «Узр айтишга мажбур қилувчи ишларни камайтиринглар», «Узр айтиладиган ишни қилма!» – дейилган. Хатқда эса бу ҳадис “Кейинги пушаймон ўзингга душман” мақоли тарзида қўлланилади. Аёлларга, айниқса, оналарга нисбатан инсонпарварлик жиҳатидан ҳурматда бўлиш, уларни эъозлаш кўпгина ҳадисларда таъкидланган. Масалан, бу фазилатни қуйидаги ҳадисда яққол кўриш мумкин: «Аёлларни фақат улуғ одамлар ҳурмат қилади. Уларни пасткаш одам хорлайди», дейилган.

Таълим-тарбияга доир ҳадисларнинг аҳамияти шундаки, уларда ижтимоий келиб чиқиши, лавозими, жинси, ёшидан қатъий назар Расулulloҳ (с.а.в.) ўғитлари, даъвату маслаҳатларига бирдай риоя қилиш лозимлиги таъкидланган. Фарзандларга

ахлоқни ўргатишда ота-онанинг вазифаси хусусида «Киши ўз боласига одобдан афзалроқ нарса адо этолмайди» дейилса, яна бирида эса «Ҳар бир ота ўз фарзандига хулқу одобидан буюкроқ мерос беролмайди», дейилган. Ҳадисларда мусулмонларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини, ҳатто динга эътиқодни, тоат-ибодатни меъёрида қилишга, бунда мутаасиб бўлмасликка даъват этувчи ҳадислар жуда ибратлидир. Бунинг исботи учун бир ҳадисда «Динга чуқур кетманглар, чунки сиздан аввалги қавмлар динда чуқур кетганликлари туфайли ҳалокатга учради», деб огоҳликка даъват этилган.

«1001 ҳадис», «Ал-Адаб ал-Муффрад», «Шамоили Муҳаммадия» асарларидаги каби «Қирқ ҳадис»да ҳам қулги ҳақида қимматли ибратли ўғитлар бор. Чунончи уларнинг бирида «Кўп қулиш кўнғилларни ўлдиради» дейилган. Буни Навоий ҳазратлари қуйидаги рубойларида баён этган:

*Асру кўп қулмаким, улар эрмиш
Зиндадни кўпли қулгу хасратидин.
Муни ҳар кимки билди кўнгли билан,
Қулмагай ўлса қулгу хасрадин.*

Бу тўртликнинг мазмуни қуйидагича: жуда кўп қулавериш тирик дилларни ўлдиради, ғазаблантиради. Кимки қаҳ-қаҳ уриб, беҳаёларча, масхараомуз қулар экан, у ўзининг беандиша, бетамиз, одобсиз, ҳатто ахлоқсиз эканлигини билдиради. Зеро, қулгунинг энг яхшиси табассумдир. Шунингдек, ҳазил ҳам меъёрида бўлиши кераклиги саҳиҳ ҳадисларда кўрсатиб ўтилган.

Ҳадисларда ахлоқи ёмонлардан барча ва ҳатто ўзи ҳам изтироб чекиши, азоб-укубатга гирифтор бўлиши мумкинлиги уқтирилади. Жумладан, «Кимнинг хулқи ёмон бўлса, ўзини ўзи азоблайди... Кимнинг кишилар билан тортишаверадиган одати бўлса, ҳурмати кетади ва обрўси тушади» дейилган. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар кимнинг ахлоқи ёмон бўлса, буни бировга тўнқамасин, ўзидан кўрсин; агар у ахлоқи ёмонлигини англамай, ўзини оқлайверса, айбини бўйнига олмаса, демак, у сира яхши одам бўла олмайди; умри азобда ўтади, обрўси бўлмайди, бор бўлса тушади.

Ҳадисларда ўғитларни баён этишда, уларнинг аҳамиятини тавсиф қилаётганда истиора, мажозий қиёслаш усулидан кўп фойдаланилган. Ҳадисларда ёшларга тегишли жуда кўп ўғит-

лар бор. Улардан бирида ёшлар ўзларидан катталар билан ҳамсухбат бўлиб, билмаганини сўрашга, донолар билан тез-тез мулоқот қилишга ундалган. Чунончи, дейилади буларнинг бирида “катта ёшлилар билан ўтиришинглар, олимлардан сўранглар”. Демак, муҳаддислар бу ҳадисни “1001 ҳадис”га киритаётганда, ёш илм толибини маърифатли ва маънавиятли бўлишини назарда тутганлар. Улуғ олиму мураббийлардан таълим-тарбия олишлари беҳиёс фойда эканлигини уқтирганлар. Бунда Навоийнинг “Билмаганини сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим” деган ўғитлари ҳадисдаги илмга даъватнинг маҳсулидир. Ҳадислардаги ахлоқий қадриятларга айланган ўғитларнинг баркамол инсонни тарбиялашда шуниси диққатга сазоворки, уларда дангасалик, танбаллик, беғамлик, лоқайдлик қораланади, аксинча меҳнатсеварлик, шижоат ва ташаббускорлик рағбатлантирилади.

Ҳадисларнинг комил инсонни тарбиялашида илм-фан, ҳунар ўрганишга катта аҳамият берилган. Хусусан, «Олим бўл (илм берувчи бўл) ёки илм ўрганувчи бўл, ёки тингловчи бўл, ёки илмга ва илм аҳлига муҳаббатли бўл. Бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан». Бу ўғит ҳар бир мўминнинг ўзи эгаллаган билимни бошқаларга ҳам ўргатишга, уни улар билан баҳам кўришга чақиришга қаратилган ғоят фойдали даъватдир. Ҳадисларнинг яна бирида «Мўмин кишига вафотидан кейин савоб тегиб турадиган амали солиҳнинг еттитасидан энг биринчиси унинг «тарқатган илми» эканлиги таъкидланган. Навбатдаги ҳадисда «Ҳар бир мусулмонга толиби илм қилиш фарздир» деб илгари сурилган ўғит, тавсия, насиҳат суннат даражасида, яъни бажарилиши ихтиёрий эканлигига қарамай, илм олиш фарз деб ҳисобланган. Демак, Муҳаммад Расулulloҳ (с.а.в.) дунёвий билимлардан беҳабар бўлишшлик илмсизлик ва ахлоқсизликнинг дебочаси эканлигини оқилона англаганликлари учун илм олишни фарз тушунчалар сирасига киритганликлари диққатга сазовор.

Билимлилик, илм эгаллаш инсон ахлоқий камолотининг асоси ва муҳим шарт ҳисобланади. Ҳадисларда баён этилган илм ва билимдонлик тушунчалари ҳозирги замондаги билимдон, зиёли ва олимлик деган маъноларни ҳам ўз ичига олади. Ҳадисларда илмни эгаллаш, унга амал қилиш, билимсизларни ўқитиш, ўргатиш лозимлиги ҳақида жуда кўп ривоятлар берил-

ган. Жумладан, «Илмда бахиллик бўлмайди» дейилади. Ушбу ҳадисни ҳазрат Навоий бундай шарҳлаган эдилар:

*Эй хирадманд олимеки, санга
Илмдан рўзи айлади Сонеъ
Киши ўрганса, қилмогил маҳрум
Ёки наф олса, бўлмагил монёъ.*

Бунинг мазмуни шуки: эй донишманд, илм истовчи сенданким илм талаб қилса, сен уни бу мақсаддан маҳрум қилмагин, бахиллик йўлини тутмагин. Ушбу ҳадиснинг шарҳида таъкидланганидек, илм ўрганиш ва ўргатиш, унинг хосиятлари ҳақида Куръони Каримда ва кўплаб ҳадисларда уқтирилган. Инсон илмга ташна, ҳаётнинг сир-асрорларини фақат илм орқали билиб олади.

Ҳадисларнинг инсонни комиллик сари шакллантиришдаги аҳамияти шундаки, уларда қандай фазилатлар ва хусусиятларга эга бўлган одам яхши-ю, қайси бирлари ёмон эканликлари ҳам кўрсатилган. Масалан, уларнинг бирида ёмонлик бахиллик ва бадхулқилик билан боғланиб «Иккита ёмон хислат мўмин кишида жам бўлмайди» деб ёзилган. Бунда “*ёмонлик*” деганда қилмиши гуноҳи кабира каби қабоҳату разолатларга айтилади: ҳар бир инсонга ёки жамиятга зарар етказиш ёмонликдир. Ўзларини яхшилик томонга буриб, ёмонликдан юз ўгирган шахслар ахлоқи юксак фазилатдир.

Ҳадисларда мўминларнинг *раҳм-шавқатли, хайр-саховатли* бўлишларига даъват этувчи ўғитлар анчагина. Хусусан, уларнинг бирида «Ҳады улашинглар, диллардан ғаш, гина кетади» дейилса, кейингисида эса ҳады беришлик, муҳаббатни зиёда қилишлиги ва у ҳамма амаллардан афзаллиги таъкидланган. Халқимиз азалдан меҳрга хайрихоҳ халқ. Ана шундай азалий миллий ахлоқий қадриятларимизни асраб-авайлаш мақсадида мамлакатимизда бир қатор хайрия жамғармалари тузилди. Бу жамғармалар томонидан меҳрга муҳтожларнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш каби эзгу, хайрли ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда “Меҳр-мурувват йили”, “Ҳомийлар ва шифокорлар йили” ва “Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат дастури асосида амалга оширилган хайрли ишлар шулар жумласидандир.

Ҳадисларда ростгўйлик, камтарлик ва шон-шуҳрат ҳақидаги ахлоқий даъват ва тавсиялар ҳам жуда кўп. Шунинг баробарида буларга доир огоҳлантириш ва чеклашлар ҳам мавжуд. Ҳадисларда ҳар бир инсонда мавжуд бўлиши лозим ҳисобланган фазилатлардан бири *ростгўйлик* у билан боғлиқ, ваъдага вафо, ёлгон гапирмаслик, алдамаслик ҳақидаги ривоятлар кўп бўлиб, уларда ёлгончилик, сохтакорлик, чақимчилик қораланган. Масалан, уларнинг бирида Худога «сўзларнинг рости севимлидир» дейилса, бошқасида «хатоларнинг каттаси ёлгон тилдир», дейилган. Ҳар қандай ҳолатда ҳам рост гапириш юксак фазилат эканлиги таъкидланиб, «Агар ўз зарарингга бўлса ҳам ҳақни гапир» деган ўғит бор. Бошқа ҳадисда эса «Ҳар бир ёлгон гап одам боласига гуноҳ бўлиб ёзилди, лекин уч ёлгон ёзилмайди: 1. Киши урушда (душманга) ёлгон ишлатади, чунки урушнинг ўзи хийладир. 2. Киши хотинига мураса учун ёлгон гапирди. 3. Киши икки кишининг орасини ислоҳ қилиш (яраштириш) учун ёлгон гапирди».

Ҳадисларда *ёлгончилик* ва *хийнат* кескин қораланади. Уларда ҳар бир хислат мўмин одамнинг табиатига сингиши мумкин, лекин ёлгончилик ва хийнаткорлик мўминнинг табиатида бўлмайди, деб уқтирилган. Бу ўринда “инсоннинг табиати” иборасини илмий тилда уни “ички дунёси”, “маънавий дунёси” деб тушуниш жоиздир. Демак, мўмин-мусулмон ҳеч қаерда, ҳеч қачон ва ҳатто, истаган шароитда ҳам ёлгон сўзламаслиги керак. Акс ҳолда, у мусулмон бўла олмайди. Ҳадисларда мўминнинг бир сўзли, қатъиятли бўлиши, аҳдига вафо қилиши юксак ахлоқий фазилат деб ҳисобланиб, бу фазилат иймон билан боғланади. Зеро, «Сўзида туриш, аҳдга вафо қилиш – иймондандир» дейилиши бежиз эмас.

Ҳадисларда *камтаринлик* ростгўйлик билан бир қаторда тилга олинган ахлоқий фазилатлар сирасига қиради. Бу жиҳатдан кийинишда, юриш-туришда, муомалада камтарин бўлиш зарурлиги каби ўзига хос маданий жиҳатлар очиб берилган. Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-Муфрад” асарининг «Тақаббурлик ҳақида»ги бобида кибрланиш қораланиб, кибрнинг маъноси ҳақиқатни, тўғри сўзни тан олмаслик ва бошқа кишиларни ўзидан паст ҳисоблашлик деб белгиланган. Ушбу бобга киритилган ҳадисларнинг бирида дўзах ва жаннат масалалари борасида баҳслашилганда ҳақ сўзни тан олмайдиган ва одамлар-

ни тахқирлаб, ўзини улардан устун ҳисобловчи кишиларни мутаққабилар деб атайдилар.

Ҳадисларда *ҳаё*, *ибо* ҳақидаги ахлоқий маслаҳат, ўғит ва тавсиялар ҳам жуда кўп бўлиб, улар комил инсонни шакллантиришда ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Буларда мўминларнинг комил инсонга хос фазилатларидан бир туркуми шарм-ҳаё, яъни иффат, назокат, ориятли бўлишга даъват этувчи ривоятлар анчагина. Чунончи, шундай мазмундаги ҳадисларнинг бирида «ҳаёнинг турган-битгани яхшидир» дейилса, сўнгра «ҳаё фақат яхшилик келтиради» деб ёзилган, кейингисида эса «ҳаё иймондандир» деб уқдирилган. Шарм-ҳаёнинг акси беҳаёлик ва уятсизлик қораланган. Чунончи, уларнинг бирида «қайси бир нарсада уятсизлик аралашса, уни албатта айбли қилади. Қайси бир ишда ҳаё бўлса, ўша жойни безайди» дейилган. Бундай огоҳлантиришлар шарму ҳаёсиз инсон ёшидан, жинсидан қатъий назар ахлоқсиз, беодоб, беандиша ва шарманда бўлиши уқтирилган.

«Шамоиلى Муҳаммадия» асарида келтирилган ҳадисларда одамларни *газабли*, *дилозор* бўлмасликка ва одамларни ҳақорат қилмасликка чақириб «Ғазаб одам боласи ичида ёниб турган чўғдир. Бирор одамда ғазаб пайдо бўлса, ерга ўтирсин. Кишиларнинг яхшиси ғазаби секин келиб, ризолиги тез келувчисидир. Одамларнинг ёмони ғазаби тез келиб, ризолиги секин бўлувчисидир» дейилган. Бошқа бир ҳадисда эса «Тилини (сўзини) яхшилаган бандга Аллоҳ раҳматини берсин» деган қайд бор. Кўпгина ҳадисларда мўминларга, ҳатто бошқа диндагиларга озор бермаслик, уларни ҳақорат қилмаслик, иззатнафсини ерга урмаслик хусусида ҳам ўғитлар бор. Шуни таъкидлаш жоизки, ҳадисларда муросаю-мадора тамойили устуворлик қилади. Зеро, Ислом ўч олишни, хун талаб қилишни маъқул топмайдиган улуғ диндир. Ҳақорат эса Исломдаги энг ёмон гуноҳ ҳисобланган судхўрлик билан қиёсланиб, ҳақорат ундан ҳам ёмон эканлиги уқтирилган: «судхўрликдан ҳам қаттиқроқ нарса кишининг ор-номусини ҳақорат қилишдир». Ҳадисларда мўминлар бир-бирларини ҳақорат қилишлари қораланиб, қуйидагича баён этилган: «Мўминнинг сўкишуви – фосиқлик, уришуви ва ўлдиришуви – кофирликдир».

Ҳадисларнинг илмий ва амалий қиммати шундаки, уларда инсонларни бир-бири билан биродар бўлишга, тотувликда

ҳаёт кечиришга ундаган ва барча хатти-ҳаракатлар юзасидан охиратни ўйлаб оқилона иш юритиш лозимлиги уқтирилган. Зеро, ҳар бир фуқаро ўртасида дўстлик, меҳр-оқибат, иймон, ҳалоллик, аҳиллик биз учун муқаддас бўлмоғи керак.

Дарҳақиқат, ҳадисларда инсонлар қайси мамлакат фуқароси ёки миллат вакили бўлишларидан қатъий назар ўзаро биродардир, деган пурҳикмат гоյ илгари сурилганлиги саҳиҳ ҳадисларнинг инсонпарварлик моҳиятини белгилайди.

1.3. Аҳмад Югнакий ижодида юксак маънавий қадриятлар

Аҳмад Югнакийнинг «Хибат-ул-ҳақойиқ» асари фақат адабий туркий тилнинг буюк ёдгорлиги бўлибгина қолмай, Туркистон халқлари фалсафий тафаккурининг нодир ёдгорлиги ҳамдир. Мутафаккир ўз асарида замондоши, ўз даврида элпарварлиги билан машҳур бўлган адолатли подшоҳ, лашкарбоши (сипоҳсолар) Додбекни мадҳ этар экан, унинг раиятга қилган ва қилаётган яхшиликларини мақтаб, бошқа ҳукмдорларга ибрат қилиб кўрсатади. Аслида бу тарихий шахс чиндан ҳам сатжуқийлар салтанатида катта мавқега эга бўлган, Хуросон, Хоразм ва Шарқий Туркистон вилоятларида ҳукмронлик қилган, хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси Ануштегинга яқин қариндош бўлган Додбек Хабаший эканлиги аниқланди.

Аҳмад Югнакий бу адолатли ҳукмдорнинг куйидаги фазилатларини мақтайди.

*Раиятга мушфиқ, салимдин ҳалим,
Ва лекин бешада (ўрмонда) нарра арслони.
Салобат ичинда Умартек жавон,
Саховат, садоқат тутар Усмоний.
Тетикликда кенду Аёзтин ўзуқ,
Доду инсоф тутар Ануширвоний¹.*

Аҳмад Югнакий таърифлашича, амир Додбек элга, рабиятга шафқатли, хушмуомалаликда, ҳалимликда мукамал (салим), жанглarda ўрмон шоҳи Арслондай, паҳлавонлик, саховат ва эл-юртга садоқатда халифа Усмондек, ҳушёрлик, зийракликда султон Маҳмуд Ғазнавийнинг содиқ дўсти Аёздек, инсоф, адо-

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-ж. -Т.:Фан. 2003. 198-199-б.

латда Ануширвон каби адолатли, олий ҳиммати билан барчани қойил қолдирган. Салжуқийларнинг вазири Абу Али Ҳасан Низомул-Мулк «Сиёсатнома» асарида Хисрав Ануширвон ҳақида бундай ёзади: «Амирал-мўъминин» Умар билан Муҳаммад Мустафо салоллоху алайҳи васаллам адл ва инсоф ҳақида сўзлашарди. Умар розийаллоху анху дейди: «Ёшлигимда тижорат қилиб, дунёнинг тўрт томонига қатнардим, Ануширвони Одил даврида Мадойин шаҳрига бориб, юкларни тушириб, савдога киришдим. Туяларимни сарбон билан ўтлатгани саҳрога юбордим. Кечаси сарбон бир ўзи қайтиб келиб, Ануширвон ўғлининг ҳожа саройи туяларни олиб кетди, деб айтди. Бу хабарни эшитиб, тинчлигимни йўқотдим. Биз қўнган хонакинчи эгаси буни эшитиб туриб, Ануширвон олдига шикоятга боришимни маслаҳат берди».

Шоҳ хисру Ануширвон раъиятга кенг йўл очиш учун сарой дарвозаси ёнига қўнғироқ ва занжир остириб қўйган. Арзга келганлар занжирни тортса, қўнғироқ чалиниб, арзгўй подшоҳнинг ҳузурига кирар экан. Подшоҳ таржимони орқали арзни тинглаб, адолатли ҳукм чиқарар экан. Ҳазрат Умар ҳам шундай қилиб, Ануширвони Одилнинг ҳузурига кирибди. Таржимон унинг арзини эшитиб, подшоҳга бошқача тушунтирибди. Шоҳ воқеани билмай, Умарга минг динор совға қилиб қайтарибди.

Меҳмонхона эгаси доно одам экан, таржимон нотўғри тушунтирганини билибди ва яна шоҳ ҳузурига бор дебди. Ҳазрат Умар уч марта борганида ҳам шундай бўлади. У, тўртинчи марта арзга борганида шоҳ Ануширвон бошқа таржимонни чақирибди. Бошқа таржимон тўғриси айтибди. Шоҳ Ануширвон савдогар Умардан 40 кун муҳлат сўрабди. Қирк биринчи кун шоҳ Умарни чақириб, меҳмон қилибди. Сўнг шоҳ буйруғи билан хизматкор усти ёпилган бир товоқни олиб кирибди. Уни очганда Умар бир кесилган қўлни кўрибди. Бу Ануширвон ўғлининг қўли экан. Шоҳ қирк кун давомида Умарнинг туяларини тортиб олган ўғлининг қўлини кесиш учун боланинг онасидан розилигини сўраган экан. Онаси охири рози бўлибди. Шундан сўнг Умар разиоллоху анхуга туяларини қайтариб беришибди. Шоҳ Ануширвон ёлғон гапирган таржимонга ҳам жазо берибди.

Ахмад Югнакий замонида ҳам Эрон шоҳи Хусрав Ануширвоннинг адолатли ишлари кенг шуҳрат топган бўлса керакки,

у амир сипоҳсолар Додбекни адолат ва инсофда Ануширвонга ўхшатган. У, Додбек сипоҳсолар ҳақида мана бундай дейди:

*Анинг бахишишдан булут ўртанур,
Бу сўзни бутун, чин тутар душмани.
Аё шоҳим ёрдамларин саногин
Санирму азиз қум, ушоқ тош сони.*

Яъни, амир Додбек сипоҳсоларнинг хайр-эҳсонни кўплиги олдида мўл-кўл ҳосил ундирувчи, ёмғирлар ёғдирувчи булут ҳам уялиб қолади. Бу сўзнинг чинлигини ҳатто амирнинг душманлари ҳам тан олади. Қум доналарини санаб бўлмаганидек, амирнинг фуқарога қилган яхшиликларини санаб, тугатиб бўлмайди.

Аҳмад Югнакий ўз фикрини датиллаш учун амир Додбекнинг сиёсат, раёсат-бошқарув ишларидаги маҳорати ҳақида ёзади. Шундан кейин Аҳмад Югнакий амир Додбекнинг давлат раҳбари сифатидаги фазилатларини таъриф, тавсиф этади:

*Сиёсат, риёсат, қиёсат, карам,
Саодат ила адл, эшит, уқ, муни.
Яна мурувват, футувват, ўтан (Тангри)
Ато қилди шоҳимга бу жумлани.
Ўқуш (оқил) оз деб айтмас, баъзилар денгиз,
Булут ҳадя қилса ушоқ қатрани.
Тенгизтин қаримрак шоҳим минг қайта,
Қабул қилса тонг йўқ бу оз ҳадяни¹.*

Аҳмад Югнакий достонидаги «Ан-навъул-аввалу. Фи манфаатил-илми ва мазратил-жақили» (Илм манфаати ва жаҳолат зарарлари ҳақида) деб аталган фаслда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асаридаги халқ ижоди дурдоналарига хос мақол ва мататга айланиб кетган ҳикматли сўзлар кўп учрайди. Бу ҳикматли сўзларнинг бир қисми-туркий халқларнинг поэтик ижодига алоқадор эстетик тафаккур дурдоналарини ташкил этса, бошқа қисми ҳадиси шарифларининг изоҳи ва тафсиридан иборат эканлигини кўраимиз:

*Биликтин ай(т) урмен, сўзимга увла,
Биликликка, ё дўст, ўзингни ула.
Билик бирла билинур саодат йўли,*

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-ж. -Т.: Фап.2003. 199-б.

*Билик, бил, саодат йилини бил-а.
Баҳолиқ динор ул биликлик киши,
Бу жаҳл биликсиз баҳосиз биши.
Биликли, биликсиз қачон тенг бўлур,
Биликлик тиши эр, жаҳл эр тиши.*

Яъни, билимли одам билан билимсиз одам ҳеч қачон тенг бўлмайди. Мутафаккир бу фикрини янада ривожлантириб, бадий-эстетик таъсир кучини оширади.

Чунончи, мард киши илмли бўлса, илиги бор суякдек ёқимли. Мард одам учун ақл-билимлар кони кўрк бағишлайди ва билимсиз одам бунинг акси:

*Билик билди бўлди эран билгулик,
Биликсиз фирик-ла йитик кўргулик¹.*

Инсон билимли бўлса билгулик, кўпчиликка таниқли, машхур бўлади. Аксинча, билимсиз одам жонсиз тана эканлигини ўзига хос тарзда талқин этган:

*Биликлик эр ўлди, оти ўлмади,
Биликсиз эсон эркан, оти ўлук.*

Бошқача айтганда, билимли киши вафот этганида ҳам, унинг номи ўчмайди. Худди Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Саъдий, Ҳофиз, Навоий каби буюк алломаларнинг номлари абадий яшаётгани каби. Аҳмад Югнакий билимли, илмли одамнинг бошқа одамлардан мартабаси улуғроқ эканлигини ўқувчининг қалбига етиб борувчи, эстетик онгига таъсир қилувчи ҳаётий образларда ифодалайди:

*Биликлик биринга биликсиз мингин,
Билимлик билади билимли тенгин.
Биликлик бирла олим юқориланур,
Илмсизлик кишини тубанга тортур.*

Шундан сўнг мутафаккир пайғамбаримиз Муҳаммад Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Хитойдан бўлса ҳам илм изланг» («Утлубул-илма ва лавбис-Син») деган ҳадисларини келтириб, уни шарҳлайди:

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-ж.-Т.: Фан.2003. 200-б.

*Билик билдирур эрга билик қадрини,
Биликни биликсиз узун на қилур.*

Яъни, билимнинг ва олимнинг қадрини мард инсон билади, саводсиз одам эса билимсизлиги сабабли ҳаётида нима қилишини билмайди:

*Биликсизга ҳақидақ сўз татиқсиз эрур,
Анга панд-насиҳат асигсиз эрур,*

Яъни, билимсиз одам ҳақ сўзни тан олмайди, чунки ҳақ сўз қандайлигини билмайди. Ундай билимсизга насиҳат қилиш фойдасиздир.

Кейинги байтларда Аҳмад Югнакий билимли билан саводсиз одам ўртасидаги турли фарқларни кўрсатиб, халқни илм-маърифат олишга чақиради.

Абу Али ибн Сино ҳамда Саъдий Шерозий, Алишер Навоий, Аҳмад Югнакий илмнинг фазилатларини бадиий-эстетик йўл билан тушунтирганлар. Хусусан, инсон зотининг ҳайвонот оламинан фарқи ҳақида Ибн Сино бундай дейди:

*Инсонларга хос нарсадир нутқ, ақл, хис-туйғу,
Фикру ўйинг тўери бўлсин, ақлдан олиб ёғду.
Барча ақл, хис ва туйғу, сезги, идрок ҳам ҳаёт,
Расамад-ла тақсимланди, улуш олди маҳлуқот¹.*

Саъдий Шерозий эса илмсиз кишилар ҳақида бундай дейди:

*Камолу фазлдан бебаҳра бўлсанг,
Огзинг оча кўрма, тилингни тийгил.
Одамни ўз тили қилур шарманда,
Пуч ёнгоқнинг вазни келгандек енгил.*

Билим ҳақида Алишер Навоийнинг ҳам қуйидаги байти диққатга сазовор:

*Илмдин орий (бенасіб) улуснинг жоҳили, худкомаси,
Ўрганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси.*

Ахлоқий кадриятларнинг аксарияти тил ва сўз билан боғлиқдир. Алломанинг фикрича, эзмалик, кўп гапириш, тилга беътиборлик, бемаъни сўзларни айтиш бошга кулфат кел-

¹ Инжулар уммони. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1988.104-111-б.

тиради. Аҳмад Югнакий асарининг «Ақлдан озиш, тил жароҳати ва тилни тийиш» сарлавҳали боби тил ва сўзнинг аҳамиятига бағишланган. Бу фаслда мутафаккир оғзига келганини ўйламай, андиша қилмай гапиришни ақлдан озиш, деб баҳолайди:

*Сафиҳ эр тили ўз боши душмани,
Тилидан тўкилди телим эр қани¹.*

Инсонни бахтсизлик ва фалокатга етакловчи восита бу – ёмон сўздир. Ва айна вақтда инсон эзгу ният, мақсадларини гўзал сўзлар билан айтса, у янада улуғвор бўлади. Бундан келиб чиқадики, инсон кўнглидаги энг гўзал, эзгу хислатлар ва мақсадларнинг кўзгуси ҳам тил, сўздир.

Аҳмад Югнакий «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асарининг «Ан-навбӯс-салису фи тақаллибид-дунйа ва тағайири аҳвалиҳа» («Дунёнинг каллоблиги ва унинг аҳволи ўзгариб туриши ҳақида») деб номланган фаслида тасаввуф тариқати анъаналарига кўра, охиратни чин дунё деб, бу дунёни эса беқарор, деб таърифлайди. «Дунёнинг ўзгариб туриши» сарлавҳадаги арабча «Тағайюр» сўзини, доимо бир хил турмайдиган, беқарор, субутсиз маъносида айтади:

*Бу очун работ ол тушиб, кўчгулик,
Работга тушугли тушар, кўчгулик.*

Яъни, бу дунё бир ол (қизил, чиройли) карвонсаройдир, унда доимо яшаб бўлмайди, озроқ яшаб, яна йўлга тушади. Работ, йўлга тушгучиларнинг кўниб ўтадиган жойи бўлади.

*Бу дунйа сўнгида йугурмак неча,
Хасис нангтин ўтру теб ўзун кўча.
Нелук молга мунча кўнгул боғламоқ,
Бу мол келса орта борур боз кеча².*

Яъни, инсонлар мол, дунё орқасидан югураверадилар, хасис одам мол, дунёни яхши кўриб, уни асрайман, деб ўзини қийнайди. Молга бунча кўнгул боғлаш нодонликдир. Уйга қанча кўп мол-дунё келса, умринг кечаси (қоронғулиги) кўпаяверади, яъни сен мол-дунёга овора бўлиб, бу ёруғ дунёда ундан бошқа ҳеч нарса кўзингга кўринмай қолади.

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари.1-ж.-Т.: Фан. 2003. 202-203-б.

² Ўша манба. 205-б.

*Кўнглингдан чиқаргин товар суқлигин,
Қизим бирла теб тут қорин тўқлигин.
Бу бойлик чигойлик, озуқ йўқлиги,
Чигойлиқ деб айтма озуқ йўқлигин.*

Яъни, эй инсон, мол-дунёга очкўз бўлма, фақат устинг бут, қорнинг тўқ бўлса, шунга қаноат қил. Бу бойлик аслида сенинг маънавий қашшоқлигинг натижаси, охираат сафари учун йўл озиғи (илм, маърифат) йўқлиги натижасидир.

Ғаззолий «Кимиёи саодат» асарида ёзишича, инсон тинч ва соғлом яшаши учун мол, дунё тўплаши шарт эмас, фақат таоми, либоси, маскани бўлса етарли. Лекин, одамлар бу уч нарсага қаноат қилмай, “ҳар киши ўз ҳаққига (олганига) рози бўлмай, бир-бирига қасд қилурлар”. Мутафаккир фикрича, одамлар тинимсиз мол, дунё талашиб, бир-бирига душманлик қилавергани сабабли давлат (салтанат) ва сиёсат, қозилик, ҳукумат, қонунларнинг фикҳ-қонуншунослик илмлари келиб чиққан. Шу сабабдан, дунёнинг ашғоли (машғулоти) тўла (кўп) бўлиб, одамлар роҳи саодатни гум (йўқ) қилурлар. Бас, одам у дунёга ёлғиз кетишни, ўзларини ва Ҳақ Таолони фаромуш қилубдилар (унутиб қўйибдилар)¹.

Бизнингча, Шарқона ҳаёт фалсафасида муҳим ўрин эгаллаган мутафаккирларнинг ҳикматли фикрларидаги бу ҳамоҳанглик, уйғунлик, руҳий яқинлик Шарқда азал-азалдан моддий бойликларга нисбатан маънавий кадриятларни устун қўйишлиги асосий мезон деб ҳисобланганлигидир.

Аҳмад Югнакий *футувват фалсафаси* ҳақида туркий тил шоирлари орасида биринчи бўлиб, фикр юритганлардандир. Аҳийлардек саҳий бўлсанг, ҳеч ким сенга ҳақорат етказмайди, лаънат айтмайди, дейди. Саҳоват ёмон сўзларнинг йўлини тўсади. Мутафаккир фикрича, бахилликни мақтовчи тил топилмайди, саҳийликни барча тоифа одамлар мақтаб гапиради. Саҳоватли одамлар билимли кишиларни, уламони қадрлайди, уларга мол-дунёсини сарфлайди ва олимлардан мақтов, олқиш олади. Дунёда бундай кишилар ўзидан яхши ном қолдирадилар, шон-шуҳрат топадилар, вафотларидан кейин ҳам уларнинг номи узоқ яшайди. Аксинча, бахил

---

¹ Абу Хомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. -Т.: Алолат. 2005. 89-б.

одамлар эса лаънат ва бадномликка йўлиқадилар. Бахил қанча кўп мол-дунё тўпласа ҳам, барибир у дунёга бир чақа ҳам олиб кетолмайди, унинг охиратда топгани лаънат, қарғиш бўлади. Алломанинг ёзишича, қўллар ичида берувчи қўл қутлуғ қўлдир, фақат ўзи олиб, бошқаларга бермайдиган қўл кутсиз, баракасиз, хосиятсиз қўлдир¹.

Бундай фикрлар бир қарашда содда, оддий кўринса-да, халққа тушунарли, жонли тилга яқин бўлгани учун ахлоқий ва эстетик тарбия учун жуда қимматлидир. Чунки бу сўзлар халқнинг минг йиллик ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан ҳикматли сўзлардир.

Аҳмад Югнакий эса одамзоднинг кибру ҳавоси унинг бойлиги, мол-дунёси сабабли зиёда бўлишини, ўткинчи мол-дунёга ишониб, кибру ҳавога берилиш аҳмоқлик эканлигини далиллаш учун Расулulloх (с.а.в)нинг қуйидаги ҳадисларини келтиради: “Одамзоднинг баланд мартабаси мол-дунё билан эмас, балки илми, гўзал фазилатлари билан ўлчанади”. Мутафаккир бу ҳадисни қуйидагича шарҳлайди: “Агар такаб-бурлигинг боиси мол туфайли бўлса, улўғликка кўл чўзма... Кибр эгаси мол-дунё билан эмас, аслзодалиги, насл-насабини билан мақтанса янада аҳмоқдир... Эй, одам, амал-мансабинг билан ҳам мақтанма, амал-мансабинг билан эмас, яхши амаллар савоб ишларинг билан мақтансанг арзийди. Амал-мансабни кўп ўйлама, яхши амаллар, савоб, хайрли ишлар ҳақида кўп ўйла”.

Шундан сўнг Аҳмад Югнакий шу мавзуга доир қудсий ҳадисни келтиради: Ҳақ таолонинг дунё неъматлари барчага оқилона таксимлаб берилган, аммо, баъзилар ўзига берилган неъматларни қалб кўзи кўрлиги сабабли кўрмайди. Унинг фикрича, очкўзликдан қутулиш йўли қалбни поклашдир. Ҳаззолий эса шу ҳақда бундай дейди: «Ва дилни дунёга машғул қилмоқдан неча офатлар пайдо бўлурким, (ҳар икки оламда) ҳалокатга сабаб бўлғусидир. Чунони, хирс (харислик, очкўзлик), бахиллик, ҳасад, адоват ва мундин ўзга ҳам. Ва баданни дунё неъматига (турли-туман емоқ, ичмоқ, шаҳватга дейилмоқчи - М.Н.) дўст тутганидан кейин биноси вайрон бўлур. Ва баъзилар ҳамма ҳимматини дунёга сарф қилурлар

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-ж. -Т.: Фан. 2003. 209-б.

ва дилининг бойликларидан (меҳр-шафқат, камтаринлик, виждон, иймон софлиги, мардлик, олижаноблик каби маънавий бойликлардан) ажралиб, ҳайвонотга яқин бўлурлар»¹.

Аҳмад Югнакийнинг қуйидаги сўзлари юксак мақомдаги олий ҳимматли одамлар ҳақидадир: «Сенга жафо қилувчига сен вафо қилавер. Негаки қонни қон билан, неча бор ювилса ҳам ювилиб кетмайди». Яъни, мутафаккир низо-жанжалларни уруш, қирғин кўли билан эмас, сабр, бардош, матонат билан енгган ғолиб чиқади, демокчи бўлади.

Умуман олганда, унинг “Ҳиба-ул ҳақойиқ” асари Шарқ маънавий меъросининг гултожи сифатида ҳамиша барҳаётдир.

1.4. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги ахлоқий кадрятлар

Шарқ халқлари, маърифати ва маънавияти тарихида XI-XII- асрларда яшаган аллома Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асари муҳим ўрин тутади. Бу асарнинг тўлиқ матнини транскрипцияга ва ҳозирги ўзбек тилига таъдбири билан нашр этган атоқли туркшунос олим Қаюм Каримов ҳолисона таъкидлаганидек, “Қутадғу билиг” поэмасининг тили ўша даврда кенг майдонга эга бўлган қорахонийлар салтанати таркибига кирган барча туркий қабилалар учун тушунарли бўлган.

“Қутадғу билиг” муқаддимасида бундай сўз билан асарнинг фазилатлари маълум қилинади: “Мочин (яъни Шарқий Туркистон) олимлари ва ҳокимлари донишмандлари (бир фикрда) яқдил, иттифоқ бўлдиларким, Машриқ вилоятинда, туркистон элларинда Буғрохон тилида битилган бу китобдан яхшироқ бир китоб тасниф қилинмади”. Қ.Каримов “Қутадғу билиг”даги ахлоқий тушунчалар иерархиясини қуйидагича тавсифлайди: **Биринчиси** – Адл, адолат. **Иккинчиси** – давлат. **Учинчиси** – Ақл. **Тўртинчиси** – қаноат. Асарда буларнинг ҳар бирига туркча ном берилган бўлиб, Адлга – *Кунтуғди* номини бериб, подшоҳ лавозимига, Давлатга – *Ойтўлди* номини бериб, вазир лавозимига, Ақлга – *Ўғдулмиш* номини бериб, вазирнинг ўғли ўрнида тутибди. Қаноатга – *Ўзгурмиш* номини бериб, Ўғдулмиш (Ақл)нинг қариндоши деб айтилади.

¹ Абу Хомид Ғаззолий. Кимийи саодат. -Т.: Адолат. 2005. 89-б.

Адл (адолат), ақл ва қаноат Шарқ тасаввуф фалсафасида инсон маънавий камолотининг асосий босқичлари, устунларидан ҳисобланади. Бундан ҳам аввал, Афлотун ва Арасту фалсафасида ҳам адолат, оқиллик, нафсни тийиш, қаноат энг яхши инсоний фазилатлар сифатида мақталган. Хусусан, Афлотун инсоний неъматлар (қадриятлар) қаторига: *биринчи – саломатлик, иккинчи – гўзаллик, учинчи – куч-қувват, тўртинчиси эса – оқилона, ҳалол ва жисмоний меҳнат билан топилган бойликни киритади*¹. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам “Қутадғу билиг” асарида илоҳий неъматлар ҳақида, уларга шукрона айтиш, ризқ-насибаларни беғараз бераётган Тангрига мадҳу сано айтади. “Эй, ҳалойик, Еру осмонлар эгаси ризқ бермоқда, сен кулиб, хурсанд бўлиб егин. Барчага ҳисобсиз ризқ берувчи барчани едиради, лекин ўзи смайди. Барча нафас олувчи жонзодларни ҳаргиз оч қўймайди”.

Диққатга сазовор томони китобда бошдан-оёқ донолар сўзи инжудай ипга тизилган. Бошқача айтганда, ўша давр Машрик маликлари (подшоҳлари), мачин беклари, билимли, заковатли, яхши кишилар бу китобни тўлиқ ўзлаштирганлар, десак муболаға бўлмайди. “Қутадғу билиг”ни кўчирган котибнинг фикрича, “бу китоб ҳамма учун фойдалидир, ҳеч кимга зиёни йўқтур”².

Ўз халқини тўғри йўлга бошлаган подшоҳни раъият ҳам севади. Юсуф Хос Ҳожиб асосан адолатли подшоҳлар учун йўл-йўриқлар кўрсатади. Подшоҳ шундай сиёсат юритиши керакки, ҳатто баъзи ёмон кимсалар билан халқ манфаати йўлида муроса-ю мадора қилишга тўғри келади³. Подшоҳ:

*Ўқувли, билимли, тўпга ақитгу али йўрак,
Ҳазина тўлуқлаб, керак.
Раъиятга бўлса ўқуш тоқати,
Қалуг иш ичинда бўлур роҳати.*

Яъни, подшоҳ раъиятга (унинг яхши, ёмон ишларига, хайрли ёки айбли ишларига) сабр-бардошлари, тоқати етиб, келажак гини ўйлаб иш тутса, барча ишларида роҳат топади.

Лекин, тасаввуф фалсафасида ҳам бир неча йўналишлар мавжуд. Хусусан, Аҳмад Ясавий, Фаридиддин Аттор, Алишер

¹ Афлотун-Қонулар (Урфон Отажон таржимаси). –Т.: Янги аср авлоди. 2002. 15-6.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Фан. 1971. 52-53-б.

³ Ўша манба. 56-б.

Навоий ва бошқа пирларнинг тасаввуф таълимотида сўнги мақсад ўзликни англаб, такаббурликни йўқотиб, фано ҳолда Ҳақ Таолонинг дийдорини, жамолини кўришдан иборат. Буни Аҳмад Яссавий:

*Ошиқ бўлсанг ишиқ йўлида фано бўлгил,
Дийдор излаб, ҳасратида адо бўлгил*¹ - дейди.

Ушбу ҳикматда Ҳақ Таолонинг эркили эканлиги, яъни энг оддий ҳақиқат, табиатнинг бир-бирига зид, ёзнинг жазирама иссиғи ва қишнинг қаҳратон совуғига ишониши кераклиги ва бундай фаслларнинг ўзаро ҳамоҳанглигини таъминлаш Яратгандан бошқанинг кўлидан келмаслиги уқтирилган.

«Қутағу билиг»да Юсуф Хос Ҳожиб улуғлик фақат Тангрига ярашади, куч-қудратда ул зотга ҳеч ким, ҳеч нарса тенг кела олмайди, деган асосларга суянган ҳолда яна бундай дейди:

*Аё, ички ва ташқи сирларни билгувчи ҳаққул-яқин,
Кўзимдан йироқсану кўнглимга яқинсан.
Барин билгуликсан, кун, ойдан ёруғ,
Нетегликка етгу кўнгил ўгда йўқ.*

Тасаввуфда *илмул-яқин* ва *ҳаққул-яқин* деган тушунчалар бор. Илмул-яқин ҳам маърифатнинг юксак босқичи, унда инсон рухий оламидан ташқаридаги борлиқ оламга, табиатга доир, бизнинг субъектив истакларимизга боғлиқ бўлмаган илмий ҳақиқатлар, қонуниятлар ўрганилади. Ҳаққул-яқин эса янада юксакроқ илм бўлиб, унда калом, ҳадис, тавҳид, илоҳий сирлар олами ўрганилади. “Эй Тангри сенинг бирлигинг оламдаги барча мавжудотларнинг кўплиги ёки бирлиги сабабли эмасдур, дейилади асарда. Чунки барча мавжудотлар сенинг яратганларингдир. Тангрининг бирлиги унинг оламда ўхшаши йўқлигидандир. Унинг ўхшаш тенги йўқлигининг сабабини билишга одамзотнинг ақли етмайди”².

«Қутағу билиг»да шуни англаш мумкинки, қорахонийлар даврида туркий халқлар уламолари шариат қонун-қоидаларини яхши билган. Хусусан, Юсуф Хос Ҳожиб Ислом дини тарихидан,

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т.: Маънавият. 1990. 163-б.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутағу билиг. -Т.: Фан. 1971. 66-б.

Расудуллоҳ (с.а.в.) ҳаётига доир асарлардан яхши хабардор бўлганлигини қуйидаги байт исботлайди:

*Меҳрибон эгам севикли совчисини юборди,
У халқ орасида яхшиси, сараси эди.
Қоронгу тунлари у халққа машъал эди,
У маърифати билан қоронгуликни ёритди.*

Бу байтларда Юсуф Хос Ҳожиб қоронғулик деганда жоҳилият даврини, одамлар онгидаги, қалби, рухий оламидаги қоронғуликни, билимсизликни, маърифат етишмаслигини кўзда тутди.

Юсуф Хос Ҳожиб каби Ўрта асрлар Уйғониш даври мутафаккирлари қаторида инсоннинг кимлигини, қандай одамлигини баҳолашда моддий бойлик, амал-мансаб, ҳокимият эмас, балки илм-маърифат бош мезон эканлигини тасдиқлайди. Арасту “Қатта ахлоқ” асарида бундай ёзади: “Муносиб одам бўлмоқ – фазилатларга эга бўлмоқ демакдир. Зеро ижтимоий ва сиёсий ҳаётда фаолият юритмоқчи бўлган одам ахлоқи фозил (яъни, фазилатли одам) бўлмоғи керак”¹. Бу ерда Арасту ақдли, билимли одамни эмас, фозил одамни раҳбарликка муносиб инсон демоқчи. Лекин айни вақтда, фозил (фазилатли) одам ақдли (оқил) ва билимли бўлиши ҳам зарур. «Ақл заковат қайда бўлса, улуғлик бўлади, билим кимда бўлса, буюклик олади, - дейди Юсуф Хос Ҳожиб. Билимсиз одамлар барчаси дардли (касал) бўлади. Касалликни ўз вақтида даволамаса, инсон нобуд бўлади. Бу ерда мутафаккир жаҳолат касаллиги, инсон маънавий кўнглини ўлдиради, демоқчи.

Шундан сўнг Юсуф Хос Ҳожиб билим, маърифатни эгаллашда *тил, сўз, тафаккур*нинг аҳамияти ҳақида фикр юритади. Бу ерда мутафаккир умуман тил, ақл, фаросатни ўз вақтида ва ўрнида ишлатиш зарурлигини тушунтириб, сўзда мўътадиллик одамни улуглашини уқтиради. Мутафаккирнинг фикрича, инсонга бахт, саодат келтирувчи ҳам, уни бахтсиз қилувчи ҳам тилдир; «Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит: ...Сен ўзингга омонлик тиласанг тилингдан чиқарма яроқсиз (одобсиз) сўзинг. Билиб сўзлаган сўз доноликдир. Билимсиз сўзи ўз бошини еюр. Кўп сўзламаслик, оз сўзлаш туман (ўн минг) сўз тугунини, чигаллигини шу бир сўзда

¹ Арасту. Ахлоқи кабир. -Т.: Янги аср авлоди. 2004. 96-б.

ёзиш (ечиш) мумкин”¹. Бошқача айтганда, ўрта йўлни тутган одам сал нарсага жаҳли чиқавермайди, адолатсизликни, жабр-зулмни кўрса норозилик билдирувчи, таъсирчан бўлса ҳам ўзини вазмин тутувчи, мўътадилликни сақловчи одам ақллидир. Унинг кўпгина теран маъноли фикрлари халқ мақолларига айланиб кетган.

Юсуф Хос Ҳожиб фикрича, оқилона, билиб айтилган сўз (элга) наф келтиради. Шу ўринда панд-насихатларини тинглаётганларга камтарлик билан узрини айтиб, менинг ҳам сўзларимда хато бўлиши мумкин, бу дунёда янглишмайдиган одам йўқ, дейди. Диққатга сазовор томони, мутафаккир билимли одам сўзи билан билимини бошқаларга етказмаса, унинг билими кўп йиллар кон каби яшириниб ётганидан ҳеч кимга фойда йўқлигини таъкидлайди.

Шундан сўнг Юсуф Хос Ҳожиб эзгу сўз ўзича эмас, балки унга амал қилиш билан кадр топиши ҳақида фикр юритади. Унинг фикрича, агар инсон эл, юртга раҳбар бўлмоқчи бўлса сўзда ҳам, амалда ҳам эзгулик, яхшилик қилмоғи лозим. У ўзининг кимки билимли, доно бек бўлса, билимли одамларни ўзига яқинлаштиради. Бундай бек, билимини ишга солиб, халқни ҳақ-йўлга бошлайди. Халқни бойитишни ўзига қоида деб билади, каби сўзлари билан Юсуф Хос Ҳожиб Туркистон донишмандлари, замона беклари, подшоҳларига эл, юртни адолатли бошқаришнинг қонун-қоидаларини ўргатади.

Мутафаккирнинг қуйидаги фикрлари барча замон учун кадрлидир: «Агар билимли тўрда (юқорида) ўтирса, ўша жойни уйнинг тўри деб билгин. Бу дадил ва адолатли баҳодур». Мутафаккир қиличга нисбатан ўлимни, урушга нисбатан билимни аъло деб билади: «Қилич олди-бердиси халқни бузади. Қалам олди бердиси эзгу йўл-йўриқлар тузади. Эзгу қонунлар улардан (яъни, қалам аҳлидан) мерос бўлиб, бизгача етиб келди. Аждодлардан авлодларга мерос эзгу сўз (яъни, эзгу қонунлар)дир. Бу теран фикрлар ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини асло йўқотмаган.

Юсуф Хос Ҳожиб қадим Турк бекларидан Алп Эр Тўнга – Афросиёбни эслайди. Уни билими буюк, ҳунари татай, заковатли, халқ орасида сараси деб атайди. Унинг фикрича, жаҳон-

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қуталғу биллиг. -Т.: Фап. 1971. 88-б.

гирга минг туман эрдем-хунар керак, подшоҳ жабр-зулмга, хокимиятга таянмай, билимига хунарига таянса, эл бошидан туманни (зулматни) кўтарса, адолатли сиёсат билан эли, халқини тузса (фаровон қилса) номи мангу яшайди. Мутафаккир кейинги бобларда ҳам билимни, ўқув-идрокни мактайти: «Уқуш ул машъалдур коронғу тунни. Билим ул ёруғлик ёрутди сени. Ва аксинча, уқув-идроксиз, билимсиз киши эзгу ишлардан бебахрадир. Беглар эл ишини билим билан (яъни, адолатли қонунларни билиб жорий этиш билан) битиради. Билимнинг ози ҳам (яхши инсонда бўлса) қимматлидир». Бу фикрни ривожлантириб, у 4 нарсанинг ози ҳам кучлидир дейди:

1. Ўт, олов. Ози ҳам катта ёнғинга айланиб, уйларни кул қилади.

2. Душман, ёв. Ози ҳам эл-юртга фалокат келтиради.

3. Хасталик, касаллик. Ози ҳам хавфли, тирикликнинг заволи.

4. Билим. Ози ҳам фойдали ва қимматлидир.

Мутафаккир билимни, илм-маърифатни улуғлаб, бундай хикматли сўзларни айтади: билим, заковат энг яхши дўстдир. Билим – ўта меҳрибон қариндошдир. Билимсизнинг қилмишлари ўзига ёвдир, зарарлидир.

Билимсизлик – жаҳолат. Ғазаб ва жаҳл ҳам билимсизлик оқибатиدير. Чунки, бундай одам бировларга жаҳл, ғазаб билан дилига озор етказиш оғир гуноҳ эканлигини билмайди. Бу ҳақда араб мақоли бор: “Билимсиз, аҳмоқ дўстдан ақлли душман яхшидир”. У билимсиз, маърифатсиз беклар, бошлиқлар қаҳр-ғазабга эрк беришини қаттиқ қоралайди.

У ўз фикрини чуқурлаштириб, адолатли, идеал раҳбарни бундай тавсифлайди: «(Инсон) билимдон бўлиб, ишларни яхши битира олса, яроқли ва яроқсиз нарсаларни ўз ўрнига қўйиб, уларни ажрата билса, фарқласа ва барча ишларда ўзини тута билса,... бу янглиғ киши (эзгу) тилакка етади, иккала жаҳонда (бу дунё ва охиратда) ҳам иш (аҳволи) чиройли бўлади.»¹

Юсуф Хож Ҳожиб яна айтадики, ёвузлик қилувчи ёмон одамлар вақтинча хушомадгўйлар томонидан мақталса ҳам, эъзланса ҳам, бари-бир азиз бўлишмайди. Шундай экан, эй инсон, доимо яхшилик қил, яхшилар иши доимо чиройлидир. Яъни, эзгу ишлар одамнинг хулқини, руҳини гўзал қилади. Мутафаккир

¹ Юсуф Хож Ҳожиб. Қутадғу билиг. -Т.: Фан.1971. 109-6.

адолат фалсафасини Кунтуғди тимсоли билан тасвирлар экан, унинг подшоҳликка келган, эл-юртни гуллаб-яшнаган даврида сиёсат қилур эрди ҳиммат билса, бу ҳиммат ярашур сиёсат била, - дейди. Яъни, адолатли бошлиқ сиёсатда ҳимматли ва ҳиммат кўрсатишда сиёсатлидир. Мутафаккир инсонийликни меҳр-мурувватсиз тасаввур қилиш мумкин эмаслигини, инсон қадр-қиммати унинг ҳиммати ва муруввати билан белгиланишини айтади. Кунтуғди (Адолат) мана шу феълли, хулқи табиати билан оламга Куёш ва Ой каби нур сочди. Бизга маълумки, Куёш ва Ой баланду пастликка, яхшию ёмонга баравар нур сочади. Кунтуғди подшоҳлиги вақтида уқушли (оқил) одамларни ўз атрофига тўплади, ким билимли, илмли, олиму доно бўлса юксаттирди, мартабасини оширди.

Адолат тимсоли бўлган Кунтуғди, одил подшоҳ ҳар қанча буюк, доно зот бўлса-да, давлат салтанатининг турли-туман, серқирра, минглаб мураккаб ишларини бир ўзи бажара олмайди. Бошқача айтсак, адолатни бир киши юзага чиқара олмайди. Энг буюк подшоҳ ҳам ўз халқининг аҳволидан доимо хабардор бўлавермайди, ўз мансабдорларининг кимга жабр-зулм қилаётганини, мамлакатда унинг сиёсатини қайси амалдор қандай амалга ошираётганини бир ўзи тўлиқ билолмайди. Буларнинг барини билиш ва зарур чора-тадбирларни кўриш учун саттанат бошлиғи ўзи каби адолатсевар, соф виждонли, халқ манфаатларини ўз манфаатидан устун қўювчи вазирларга, олийҳиммат бекларга муҳтожлик сезади. Зеро, мутафаккир таъкидлаганидек, «Дунёнинг сара беглари атрофига жаъм бўлди. Заковатли, билимли кишиларни тўплади. Давлат, салтанат ишлари, муаммолари жуда улуғ ишдир».

Мутафаккир фикрича, беглик эзгу, яхшиликдир. Янада яхшироғи (адолатли) сиёсатдир. Бек шу чоғда эзгуликка, бахт-саодатга эришадики, у қачонки, э.т, халқ ишини инсонпарварлик билан бажарса, натижа шуки, бундай адолатнинг пойдевори-одамийликни қадрлашдир.

Юсуф Хос Ҳожиб «Кутағу билиг»да *бахт-саодат* тимсоли сифатида Ойтўлди ҳикоясини ўзига хос тарзда тасвирлайди. Бу боб дидактик-панднома ҳамда фалсафий, бадийий сюжетли, образлар-сийратлардан иборатлиги билан диққатга сазовор. Муаллиф бунда Бахт тимсоли- Ойтўлдини, оддий инсон сифатида намоён этади. Унинг исми Ойтўлди бўлса ҳам, турли

илмларни, касб, хунар-санъатларни эгаллаган бўлса ҳам Кунтуғ-дисиз, яъни адолатли давлатсиз бахтиёр бўла олмаслигини англайди.

Унинг ахлоқий қарашларини ҳозирги давр учун катта аҳамияти шундаки, у инсоний фазилатнинг асоси илм-фан, ақл-заковат, ўқиш ва уқтиш эканидadir. Ва кишилар билим туфайли гафлат уйқусидан уйғонишини, билимсизлар гўёки дардман одам эканини ҳамда гафлат ва хасталик иллатларидан халос бўлиш учун ўқиш зарурлигига даъват қилар экан, бундай деб ёзди:

*Билимсиз киши барча дардли бўлар,
Бу дардга даво қилмаса, у ўлар.
Кел, эй нодон, изла бу дардга даво,
Билимсиз тубандир, қадрли доно.
Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар,
Билим кимда бўлса, буюклик олар.
Билимсиз кишилар бўлар кўр мисол,
Билимсиз билимдан келиб ҳисса ол.
Ҳамма хайрли ишлар билим нафидир,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур¹.*

Мутафаккир инсонни эзгу ишлар қилиши ва улуглик даражасига кўтарилиши, энг аввало, ўқиш ва билим олиш билан боғлиқ эканини уқтирган ҳолда “Худо кимга ўқув, ақл-идрок, билим берса, у кўп эзгуликлар қилишга қўл узатади”², - деган ғояни илгари сурган.

Аллома бу даъватларни давом эттириб заковат билан улуглик орасида ҳам узвий боғлиқлик борлигини уқтиради, «Заковат қаерда бўлса, улуглик (ўша ерда) бўлади, билим кимда бўлса, (у) буюклик олади», фақат шундай кишилар тилақларига, яъни орзу-умидларига етишлари мумкин, дейди³.

Юсуф Хос Ҳожибнинг асаарида замонавий ахлоқшуносликнинг эзгулик ва ёвузлик категорияларига доир қимматли ғоялар аксарият ҳолатда эзгу, яхши, ёмон, ёвуз деган тушунчалар билан тавсифланган. Хусусан, «Сўзда мутлоқ эзгулик

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. -Т.: Фан. 1971. 29-б.

² Ўша манба. 85-б.

³ Ўша манба. 85-б.

қил», «Аввал, эзгулик кейин егулик ва кийгулик бўлади», «Киши эзгу ном билан олқиш олади», «Ёмонлик мисли бир ўтдирки, у охир-оқибат куйдиради», «Неча йил яшамасин, эзгулик қаримайди». Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги бундай қарашлари диний тушунчаларга ҳамоҳанг равишда реал ҳаётда мавжуд бўлиши жуда характерли хусусиятдир. Зеро, Юсуф Хос Ҳожиб ижтимоий ва шахсий ҳаётда учрайдиган зиддиятлар миқдор билан сифат орасидаги нисбат ва номутаносиблик масаласини ҳам яхши англаган.

Тарихдан маълумки, Шарқда азал-азалдан умуминсоний ахлоқ таълимотида ширинсўзлик, ширинсуханлик, хушмуомалаликка доим катта эътибор берилган. Шу нуқтаи назардан дostonда сўз қадр, сўз масъулияти ҳақида теран, қимматли фикрлар айтилган. Хусусан:

*Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талайдир,
Кел эй, тилим, эзгули киши(лар) ни мадҳ қил.
Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим.
Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир.
Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни ёруг бўлади).¹*

«Кутадғу билиг»нинг бир неча бобларида сахийлик, хайр-саҳоват, қўли очиклик каби инсоний фазилатлар мадҳ этилган.

Шу билан бир қаторда, ахлоқнинг ижобий хислатлари билан бирга ғазаб, ғийбат, жоҳиллик, қаҳри қаттиқлик, икки-юзламачилик каби салбий ҳолатлари ва уларнинг ёмон оқибатлари хусусида қимматли фикр-мулоҳазалар таъсирли баён этилган. Чунончи, асарда қаҳр-ғазаб ҳақида бундай деб ёзилган:

*Бу икки (ғазаб ва қаҳр) билан шошилиб иш кўрма,
Агар шундай қилсанг тирикликни беҳуда қиласан.
Ғазабли киши доим ўкинчли бўлади,
Киши ишда қаҳр қилса у адашади.²*

Мутафаккир қаҳр-ғазабни қоралаш билан чекланмай, бундай бадфеълликдан халос бўлиш йўлларини кўрсатади.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. -Т.: Фан. 1971. 101-6.

² Ўша манба. 109-6.

Достонда ахлоқли кишига душман бўлган иллатлардан тўрт-таси кўрсатилиб ўтилган. Булар: *ёлгончилик, ваъдага вафо қилмаслик, ичкиликка ружу қўймоқлик, тубан хулқлилик* бўлиб, достонда уларнинг мазмун-моҳияти теран ифода этилган.

Бошқача айтганда, Юсуф Хос Ҳожиб инсон табиатидаги ёлгончилик, субутсизлик, майпарастлик, эстетик меъёрлардан ошиш каби ахлоқсизликлар инсоннинг душмани, умрининг заволи эканлигини тушунтиради.

Достоннинг мавзуи ахлоқ-одобдан иборатдир. Бобларнинг барчасида *неъмат ва қадрият* ҳақида ўғитлар ҳам кўп учрайди. Масалан, ростгўйлик ва ёлгончиликка доир “Тўғри сўзла, қавмингни тугал ва бутун қил, яъни ваъданг устидан чик; Кулар юз, иссиқ сўз (бўл), феъли-атворингни яхши тут”, “Тўғри сўздан ташқари сўзни-сўз дема, Тўғри ва эгри (ёлгон) фарқи оқ ва қора фарқи кабидир”, “Эй, Юсуф керак сўзни рўй-рост сўзла”, деган ахлоқий ғоялар илгари сурилган.

Асарда фалсафанинг ҳамма буюм ва ҳодисалари вақт – шароитга боғлиқ, деган фикр акс этган. Назаримизда, Юсуф Хос Ҳожиб ўзи яшаган даврнинг сиёсий маънавий-маданий ҳаётдаги ижтимоий муносабат ва вазиятларни дин ва хурфикрлилик таъсирида ахлоқий муҳитни пухта ўрганган, яхши англаган, долзарб муаммоларни пайқаган, уларнинг ечимини топишга баҳоли қудрат ҳаракат қилган. Бироқ, Юсуф Хос Ҳожиб адолатсизликдан, замонадан норози бўлиб, унда ҳақиқат, инсоф йўқлигидан зорланар, комил инсон ва идеал ижтимоий тузумни шакллантиришга интилар, уларни тарғиб қилар эди. Натижада у адолатли давлатнинг шаклланиши, одил раҳбар фазилатлари ва ҳислатлари ҳамда жамият манфаатларига муносабати қай тарзда бўлиши шартлиги каби муҳим масалаларнинг фалсафий-ахлоқий тизимини яратди, десак асло муболаға бўлмайди.

Шу нуқтаи назардан, мутафаккир Ойтўлди шахсини бахт ва давлат (мол-дунё, бойлик) тимсоли сифатида эмас, балки индивидуаллашган адабий қаҳрамон, жонли инсон сифатида тасвирлайди. Шунинг учун ёлғиз инсон ёр-дўстларнинг беғараз ёрдамисиз қийналиб қолишини айтади. Шу маънода Юсуф Хос Ҳожиб адабий қаҳрамони Ойтўлдининг мусофирхонада яхши, оқкўнгил, меҳрибон дўстлар топганини, дўсти (Кўса-

миш) воситасида эллиг подшоҳнинг вазири – Ҳожиб билан танишганини тасвирлайди. Муаллиф Ҳожиб шахсини ҳам индивидуаллаштириб, эстетик қадриятга – бадий ва ҳаётий (образ)га айлантириб, виждонли, софдил, инсонпарвар вазир сифатида тасвирлайди. Кўсамиш аввал бир ўзи вазир – Ҳожиб девони – маҳкамасига бориб, мусофир Ойтўлдининг яхши сифатларини айтиб, мақтайди, у ёрдамга муҳтожлигини айтади. Вазир – Ҳожиб Кўсамишнинг сўзига эътибор бериб, Ойтўлдини қабулига чақиради. Шунгача, дўсти (Кўсамиш) Ойтўлдига яхши маслаҳатлар бериб, ҳикматли сўзларни айтади. «Сенинг сўзларингни мен вазирга тушунтириб айтдим, Яна мендан дурустроқ қилиб, келиштириб, ўзинг сўзла» Ҳожиб вазир девонхонада Ойтўлдини иззат-ҳурмат билан кутиб олиб, меҳрибонлик билан сўрайди: «Ҳолинг нечук, келиб қаерга тушдинг, жойинг қаерда, қандай? Танишларинг, ёру дўстларинг борми, ейиш-ичишга озуқанг борми? Нима билан машғулсан, нима тилақларинг бор?» Ойтўлди ўз жавобида гапни чўзмай, маъноли ва мухтасар қилиб, «Элли Кунтуғдининг яхши ишлари овозасини, билимини эшитдим, бировнинг маслаҳати билан эмас, ўзим уни кўришни ва унга хизмат қилишни орзу қилиб келдим», дейди. Вазир – Ҳожиб яхшилаб сўраб-суриштириб, Ойтўлдининг маъноли жавобларини эшитгач, оқилона йўл тутади. Бунда Юсуф Хос Ҳожиб, ўз қаҳрамони Ойтўлди сиймосида давлат иши ва хизматчиларининг хулқ-атворию, вазифаларини ўзига хос тарзда тасвирлайди. Эллиг подшоҳ давлат ишларига масъул хизматчиларни халқ ичидан энг муносибларини танлаб олиш зарурлигини тушунтиради.

Шу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб етук давлат арбоби бўлган вазирни – Ҳожибни мақтар экан, мамлакатни бошқарувчи киши қандай бўлиши кераклиги ҳақида ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён этади:

*Кимнинг давлати зиёда бўлса,
Барча ишлари элга яхшилик бўлсин.
Кимнинг қўли узун бўлса,(раҳбар бўлса),
Хулқни хуш қилеулик эл учун тўғри бўлсин.¹*

Мутафаккир фикрича, ҳақиқатга қарши, ноҳақ ишга оғадиганлар эгри одамлардир. «Қайси бир тўғри нарса оғса, у йи-

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билег. -Т.: Фан. 1971. 139-б.

қилади, узоқ яшамайди. Қайси бири рост бўлса, (эгрилик, таъмагирлик, порахўрлик қилмаса - М.Н.), у йиқилмайди, барқарор туради». Оқил ва буюк давлат раҳбари барча ишларни адолат билан ҳал қилади. Хукм чиқаришда барчага тенг қарайди, бек ёки қул, деб ажратмайди. Мутафаккир Эл бошлиғи – Кунтуғди номидан айтишича, “...ноҳақ ишлар учун давлат бошлиғи адолатли жазо беришда хоҳ ўғли бўлсин, хоҳ йирок, хоҳ яқин бўлсин, хоҳ чақмоқ каби ўткинчи меҳмон бўлсин – адолат борасида ҳар иккаласи мен учун бирдек. Хукм чиқаришда улар мени ўзгартира олмайди”.

Юқорида айтганимиздай, Кунтуғди (Адолатли ҳукмдор) сифатида Қуёш каби доимо тўлишиб, барчага - баравар нур сочади. У Ойтўлди (Бахту-мол давлат) каби гоҳ тўлиб, гоҳ камайиб кетмайди. Фалакиёт илмига кўра, Қуёш уйи Арслон (Асад) буржидир. Асад буржи тез ўзгармайди, камайиб бузилмайди¹.

Шу нуқтаи назардан, «Қутаду билиг»да: «Эзгу одам халққа, раиятга фойда етказувчи, шу йўлда хизмат қилувчи одамдир. У барча халққа фақат ва фақат яхшилик қилади. Яхшилиги эвазига одамлардан мукофот кутмайди, ўз фойдасини кўзламайди, бошқа одамларга (халққа) фойда келтиради. Фойда етказгани учун миннат қилмайди». Шўролар даврида узоқ давом этган маънавий инқироз оқибатида тўғрилиқ, ҳалоллик, поклик каби фазилатларга путур етди. Аслида, булар юксак маънавий қадриятлар эди. Бизнинг назаримизда, Юсуф Хос Хожибнинг бундай адолатли, ҳаққоний фикрлари ҳозирги пайтда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари интилаётган Ўзбекистондаги ҳар бир инсон учун тегишли ва уларнинг маънавий камолоти учун бениҳоя қадридир.

---

¹ Юсуф Хос Хожиб. Қутаду билиг. -Т.: Фан. 1971. 179-б.

II. ШАХС КАМОЛОТИДА ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Истиқлол ўзбек диёрида яшаётган ҳар бир инсоннинг динидан, миллатидан, ирқидан қатъий назар камолотга етиши учун кенг йўл очиб берди. Ҳар бир шахс ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини эркин қондириш имкониятларига эга бўлди. Халқнинг миллий қадриятлари қайта тикланиб, шахс маънавий камолотига хизмат қила бошлади. Дарҳақиқат, инсониятнинг бахт-саодатини таъминлаш йўлида яратилган ҳар бир моддий ва маънавий неъмат умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятга айланди. Бу қадриятлар ўз навбатида халқ, миллат ва элатнинг тадрижий раванқини таъминламоқда. Тарихдан маълумки, моддий ва маънавий қадриятлар муайян қонуниятлар асосида халқнинг тарихий тараққиёт босқичларидаги маънавий эҳтиёжларини намоён этиб, Ватан озодлиги ва ривожини йўлида жон фидо қилган фидойи инсонлар томонидан яратилади. Бу чексиз давом этадиган ижтимоий жараён бўлиб, унинг бош мақсади комил инсонни шакллантириш билан бевосита боғлиқдир.

2.1. Комил инсон тушунчаси ва унинг ахлоқий-эстетик моҳияти

Комил инсонни шакллантириш масаласи ҳақида инсоният тафаккури тарихида олиму фозиллар томонидан жуда кўплаб фикр ва ғоялар баён қилинган. Ижтимоий-фалсафий фикрлар, шу жумладан, ахлоқий ва эстетик тафаккур ҳақида Антик дунёнинг Гераклит, Пифагор, Сукрот, Демокрит, Афлотун, Арасту, Эпикур каби мумтоз файласуфлари баркамол инсонни тарбиялаш муаммосини маънавий қадрият даражасига кўтариб, нафақат ўша давр, балки ҳозирда ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигига эга бўлган ғоя ва фикрларни баён этишган.

Бунда хусусан, ўзига хос таълимот яратган буюк мутафаккир Арастунинг фикрлари алоҳида аҳамиятга эга. У ўзининг “Никомах этикаси”, “Евдем этикаси”, “Катта этика”, “Риторика”, “Сиёсат”, “Поэтика” номли асарларида ахлоқий ва эстетик қарашларни баён қилар экан, инсонни тарбиялаб комиллик даражасига етказиш масалаларига жиддий эътибор қарат-

ган. Арасту ахлоқ ва эстетик тафаккур ривожини тарихида биринчилардан бўлиб комил инсон учун зарур бўлган ахлоқий фазилатларни таснифлайди. Мазкур таснифга кўра, комил инсон учун зарур бўлган ахлоқий фазилатларга – жасурлик, довбурраклик, мўътадиллик, сахийлик, мулойимлик, тўғрилик, меҳрибонлик, адолатли бўлишлик киради.

Арасту барча ахлоқий тушунчаларнинг асосини “Хаёт – бу ҳаракат демакдир”, гоёси билан боғлайди. Хусусан, мутафаккир инсонни дунёнинг энг онгли яхши ижодкори, деб ҳисоблаб, уни комилликка интилишидаги муҳим вазифаси сифатида амалий ва ахлоқий фазилатга эътибор қаратади. “Ҳақиқий бахтни англаш, - дейди у, – маънавий юксак, тўғри фикрловчи кишига тааллуқлидир. Маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир”¹.

Арастунинг комил инсонни шакллантириш борасидаги фикрларидан куйидаги умумий хулосани чиқариш мумкин: аввало, Арасту инсоннинг моҳиятини маълум аниқ ахлоқий фазилатларга эга бўлган тирик мавжудот сифатида ўрганadi. Шунингдек, инсондаги барча ахлоқий фазилатларни ҳамда эстетик туйғуларни дунёвий таянчга, яъни туғма эмас, балки ўзгарувчан хусусиятга эга деб билади. Қолаверса, комил инсоннинг фақат амалий фаолияти ва феъл-атвориға, яъни унинг ахлоқий ва эстетик тарбиясига таъсир кўрсатиш орқали шакллантириш мумкин, деб ҳисоблайди. Арасту, ақли етук комил шахсни маънавий баркамол инсон, деб тушунган. Шунинг учун унинг ахлоқий қарашларида фазилат ва иллат ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кураши марказий ўринни эгаллайди.

Шарқнинг буюк мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва бошқалар Арасту қолдирган маънавий меросни чуқур ўрганиб, ундан илҳом олиб, фалсафа илмини янада бойитган, десак асло муболаға бўлмайди. Шунинг учун бу давр ахлоқий-эстетик тафаккур тарихида “Уйғониш даври” номи билан тарихда қолди.

Буюк қомусий олим Абу Наср Форобий Арасту ва бошқа юнон файласуфларининг асарларини чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб, ўзининг фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақидаги назариясини яратди. Мазкур назарияга кўра, камолот – асосан

¹ Аристотель. Никомахова этика. //Аристотель. Соч. в 4 т. Т.4. –М.: Наука. 1984. стр54-55.

маънавийликка дахлдор: у моддадан мустақил тарзда унга боғлиқ бўлмаган ҳолда шаклланади. Ҳеч бир инсон аввалдан комил бўлиб яратмайди, у йиллар давомида босқичма-босқич комилликка эриша боради. Нарсаларни идрок қилиш орқали инсон комиллик томон интилади. Инсоннинг асл руҳий камолоти, аввало, Ҳақни таниш орқали ҳосил бўлади. Бу маърифат бахт-саодат ва камолот сари қўйилган биринчи тўғри қадам, бўлади, деган фикрни илгари сурган.¹ Шунингдек, у “Муаллим ас-соний”да ҳар бир моддий нарса ўз вужудига эгаллигини, ўзига хос бўлган мартабага ҳамда энг юксак камолотга эришиш учун яратилганлигини таъкидлайди. Инсонга хос бўлган бу камолотнинг номини энг етук бахт-саодат, деб атайди. Бу бахт-саодат шу юксак камолотга эришиш йўлида зарур бўлган турли хил нарсаларни ўзида бирлаштиради. Бу нарсалар инсонни камолотга етказишда ўзига хос восита вазифасини бажарадиган фазилатли санъат ва касб-ҳунарлардир². Бироқ, камолотга бир кишининг ўзи якка-ю ёлғиз, яъни бировнинг ёрдамисиз эришиши мумкин эмаслигини уқтиради. Ҳар бир инсоннинг табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа инсонлар билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш туйғуси ва табиий эҳтиёжи бор. Дарҳақиқат, инсон камолотга эришувида бошқаларнинг кўмагига ва улар билан бирлашишга доимо муҳтожлик сезади ёки мажбур бўлади.

Гарчанд, Форобий камолотни Худонинг абадийлигини англашдан бошланишини уқтирса-да, ҳар қандай инсон комилликка ақл, илм ва касб-ҳунар орқали эришишини таъкидлайди. Шу боис комил инсон – жисмоний соғлом, зехнли, фаросатли, фикри теран, хушмуомала, қобилиятли, адолатпарвар, виждонли, жасур каби ахлоқий фазилатларга ва эстетик хусусиятларга эга ҳамда мол-дунёга ҳирс қўймайдиган, очкўзлик ва қиморбозлик иллатларидан холи бўлишини шарт қилиб кўяди. Форобийнинг комил инсон ҳақидаги фикрлари унинг ахлоқий қарашлари билан эстетик қарашларининг уйғунлигига асосланади. Хусусан, аллома мусиқа илмининг баркамол инсонни шакллан-

¹ Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2001. 13–15 б.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр. 1993. 185–186 б.

тиришдаги роли юксак эканлиги ҳамда шахс маънавий камолотида нафосат тарбияси, эстетик туйғуларни тарбиялаш ҳамда бу борадаги илмларни ўқиш ва ўрганишнинг зарурлиги шахс эркинлигидаги муҳим омил эканлигини қайд этади.

Комил инсон ҳақидаги қарашлар буюк аллома Абу Райҳон Берунийнинг ахлоқий-эстетик меросида ҳам атрофлича баён этилган. У комилликка эришиш сабабларида ахлоқий мезонларнинг эстетик мезонлар билан уйғунлигини зарурий шарт қилиб белгилаган: “Комил киши бўлишнинг биринчи сабаби илм ва маърифат, иккинчиси санъат ва амал ҳосил қилиш билан бўлади”¹. Аллома инсон камолоти гўзаллик, олижаноблик ва мардлик каби фазилатларнинг устуворлигида, деб билади. Меҳнат тарбиясини эса комилликнинг қалити, деб ҳисоблайди.

Ислом фалсафасида комил инсон масаласи алоҳида маъно-мазмун касб этади. Айниқса, тасаввуф таълимотида комил инсонни шакллантириш муаммоси бош мақсад даражасига кўтарилган. Зеро, таълимотнинг мақсади инсон ва унинг камолоти бўлиб, кишини руҳий ва маънавий жиҳатдан поклаш орқали комил инсонни тарбиялашдир. Тасаввуф фалсафасига кўра, комил инсон бу – ахлоқий жиҳатдан покликка эришган, борлиқ ва унинг яратувчисини англашда тўлиқ билимга эга бўлган ва натижада Ҳаққа етишган ҳар жиҳатдан етук кишидир. Ислом ақидаларига кўра, комил инсоннинг ердаги тимсоли бу Расулulloҳ (с.а.в.). Ислом илоҳиётчи олимлари томонидан комил инсон ҳақида кўплаб турли фикрлар билдирилганки, уларнинг ҳар бири ушбу муаммони ўрганувчидан алоҳида йўналишлар бўйича тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Олим Н.Комилов ўз тадқиқотларида тасаввуфнинг комил инсон ҳақидаги таълимотини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб, қуйидаги хулосани қайд этган:

- комил инсон – инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси. У Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ хомийдир;

- комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввал)га тенг. Аллоҳ аввал Ақли куллини, яъни комил инсонни яратди, кейин

---

¹ Тўқақулов Э., Раҳимов С. Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. –Т.: Ўқитувчи. 1992. 68-б.

у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди. Комил инсон руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир;

- комил инсон юксак сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган қайҳоний мавжудликдир. У агар оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан коинотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир;

- комил инсон жамият ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришган. Шунинг учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин;

- комилликнинг олий белгиси – Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга наф келтирса, ёмонларни тузук йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, *авваламбор*, Ислом фалсафаси томонидан комил инсонни шакллантиришга доир илгари сурилган ғояларда “Инсон олий кадрият” тамойили устувор аҳамиятга эга бўлиб, унинг мақсади Ҳақни танишдан иборат. Бу эса ўз навбатида комил инсон қандайдир ғойибдан келган мавжудот эмас, балки ер фарзанди, ота-она, оила, жамиятнинг маҳсули эканлигини эътироф этиб, Ҳақни билиш йўллариини излашга ундайди. *Иккинчидан*, Ҳақни билиш йўли-илмда, изланишда, яхши ахлоқий фазилатларда, маърифат ва фидокорона меҳнатдадир. Ҳар қандай одам ўзининг комиллигини амалда кўрсатиши, яъни халққа фойда келтириши орқали ўзлигини намоён этиши керак. Бу комил инсон ғоясининг муҳим хусусиятларидандир.

Ислом дини ва мафқурасининг тақомиллашувида комил инсон ва уни шакллантириш муаммосига йўналтирилганлиги Ислом фалсафасининг асосларини белгилайди. Асрлар оша Ислом фалсафасининг комил инсон ҳақидаги таълимотида шахс маънавий камолоти жараёни муҳим тарбиявий восита вазифасини ўтаб келди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар бир давр ва тузум комил инсонни шакллантириш масаласига ўзига хос тарзда ёндашади. Жумладан, собиқ тоталитар тузум даврида комиллик инсон

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. –Т.: Ёзувчи. 1996. 151-б.

ахлоқий идеали сифатида унинг тарбиявий муаммосига партиявий ва синфий жиҳатдан ёндашилди. Натижада инсоният камолоти ҳақидаги асрлар давомида тўпланган миллий маънавий мерос поймол қилинди. Мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши комил инсонни вояга етказиш ҳақидаги қарашларга янгича мазмун ва соғлом руҳ бахш этди. Комил инсонни шакллантириш мустақил тарзда ҳуқуқий-демократик давлат, фуқаролик жамиятини барпо этаётган ўзбек халқи учун миллий истиқлол мафқурасининг асосий ғояларидан бирига айланди. Ана шу асосда комил инсон тушунчасига замонавий ёндашув шаклланди. Бошқача айтганда, комил инсон:

- фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англайдиган;
- мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган;
- онгли яшашга интилувчан;
- юксак ахлоқийликка йўғрилган гўзал туйғулар соҳиби;
- дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган;
- қуллик, боқимандаликдан батамом халос бўлган руҳи тетик инсонлардир.

Шуниси аҳамиятлики, бугунги кунда комил инсон тушунчасига берилган таърифларда ҳам дунёвий, ҳам диний ёндашувнинг уйғунлигини кўриш мумкин. Бу уйғунлик қуйидаги жиҳатларга кўра умумийлик касб этади:

Биринчидан, ҳар иккаласи инсонни олий кадрият деб билади, инсоннинг эзгулик қилиш ва гўзаллик яратиш йўлидаги имкониятлари чексизлигини тан олади ва бу имкониятларни рўёбга чиқариш орқали комилликка эришишини эътироф этади.

Иккинчидан, ҳар иккаласи ахлоқий ва эстетик сифатларни инкор этмайди, аксинча бу сифатлар устувор аҳамиятга эга бўлишини, ақл ва билим комилликни шакллантирувчи асосий омил эканлигини тасдиқлайди.

Ҳозирда вужудга келган воқелик комил инсонни шакллантириш масаласини чуқурроқ тадқиқ қилишни талаб қилади. Чунки, инсонни шакллантириш билан боғлиқ муаммоларни илмий тадқиқ этиш, унинг назарий асосларини яратиш фалсафий фанлар тизимининг асосий тадқиқот объектига айланган, десак янглишмаймиз. Бу, энг аввало, комил инсонни шаклланти-

тиришнинг объектив ва субъектив томонларини аниқлаб олиш ҳамда улар ўртасидаги диалектик алоқадорликнинг ўзига хос хусусиятларини ажратиб олишдан бошланади.

Комил инсонни шакллантиришнинг *объектив томони* мавжуд воқелик, ундаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маърифий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Бу мамлакатимизда инсон ҳақ-ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий давлат, умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятлар асосига қурилган маънавий-маданий ҳаётдир. Бунда бозор иқтисодиёти инсонни боқимандатик, ўзи бўларчилик, бефарқлик каби иллатлардан ҳалос этиб, уни хусусий мулк эгаси – тадбиркорга айлантиради. Ҳуқуқий давлат эса инсоннинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали тенглик асосида яшашга ундайди, яъни энг муҳим бўғини ҳисобланган умуминсоний, миллий қадриятлар замирида ҳар бир шахснинг ўзлигини англаб, моддий ва маънавий меросни ўрганиб, юксак маънавият эгаси бўлишини таъминлайди.

Комил инсонни шакллантиришнинг *субъектив томони* эса инсон, миллат, халқнинг дунёвий ва диний билимларга эга бўлиши, ахлоқий фазилатлар ва эстетик туйғуларни мужассам этиши, моддий ва маънавий қадриятларни ҳурмат қилишида кўринади. Бу жараёнда ёши, миллати, динидан қатъий назар мамлакатимизда яшаётган барча фуқаролар, айниқса, аҳолининг 60% дан зиёдини ташкил қилувчи ёшларга алоҳида эътибор қаратилган. Бу ҳолат юртимизда комил инсонни шакллантириш учун кенг имкониятлар яратилганлигини кўрсатади. Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, комил инсон тушунчасига қуйидагича таъриф беришимиз мумкин. *Комил инсон* – дунёвий ва диний билимлар асосини ўзлаштирган, мустақил, соғлом фикрлайдиган, ўзида юксак ахлоқий фазилатлар ва эстетик туйғуларни мужассам этган, жисмонан ва руҳан бақувват, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқ бўлган ҳамда Ватан равнақи, миллат шаъни, халқ манфаатлари йўлида фидоий инсондир. Комил инсон ҳақидаги қарашлар, назариялар, таълимотлар узоқ тарихга эга бўлган азалий муаммодир. Мамлакатимизда миллий истиқлол ғояси асосида комил инсонни шакллантириш халқимиз ва миллатимиз келажагини янада ривожлантиришда ҳал қилувчи долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

2.2. Шахс маънавий камолотининг босқичлари

Тарихий тараққиёт давомида инсон камолоти тушунчасига турлича талқинлар, ёндашувлар, фикрлар, ғоялар ва таърифлар берилган. Қуйида инсоннинг ривожланиш босқичларига ҳос айрим тушунчаларнинг изоҳига муурожаат этамиз. Фикримиз дастлаб “одам” тушунчаси ҳақида бўлади.

“Одам” тушунчаси ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган, шу туфайли бошқа ҳамма махлуқотдан устун турувчи жонли киши, инсон”, деб таърифланади. Гарчанд табиатшунослик фанида одам тушунчасига биологик тур сифатида муносабат билдирилса-да, у фикрлайдиган, сўзлайдиган, меҳнат ва ижод қилиши қайд этилган. У ҳайвонот дунёсидан “одамийлик”, “одамгарчилик”, “одамохунлик” каби маънавий сифатларга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Навбатдаги мулоҳазамиз “инсон” тушунчасига доир. “Инсон” тушунчасида инсон жамиятда юз бераётган ижтимоий-иктисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маърифий ва маданий жараёнларда иштирок этиши натижасида ўзининг ҳақ-ҳуқуқларини англаб боради. Инсоният жамияти ўзининг барча хусусиятлари билан бирга Ер юзидаги ҳаёт ривожланиши (биогенез)нинг навбатдаги босқичидир. У энг кучли табиий омил сифатида нафақат сайёрамиз, балки космик фазони ҳам забт этмоқда. Инсон дастлаб биосферанинг тузилмасига деярли таъсир этмай, ибтидоий ҳаёт кечирган. Секин-аста меҳнатга ўрганиши, деҳқончилик, ҳунармандчилик ишлари билан шуғулланиши ва меҳнат қуролларининг такомиллашуви натижасида инсоннинг атроф-муҳитга таъсири аста-секин кенгайди. Бугунги кунга келиб инсоннинг биосферага кўрсатаётган таъсири эса ҳар томонлама кучайди.

Муаммога ахлоқий-эстетик ёндошсак, инсонийликнинг *биринчи* хусусияти – ақл ва фаросатга эга бўлиш; *иккинчиси* – тасаввур ва хотиранинг воқеликка айланиши; *учинчиси* – ахлоқий фазилатларнинг мужассамлиги; *тўртинчиси* – нафосатни идрок этиши, меҳнат ва ижодни оқилона ташкил этиши каби ўзига ҳос устуворликлар билан белгиланади. Шуларни инобатга олган ҳолда инсон тушунчасини қуйидагича таърифлаш мумкин бўлади. Яъни, инсон – бу онгли ҳаёт кечирувчи, ўзлигини англаган, қадрқимматини биладиган, ҳақ-ҳуқуқларини англаган, меҳнат билан шуғулланувчи, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш орқали жамиятни ҳаракатга келтирувчи ижтимоий мавжудотдир.

“Одам” ва “Инсон” тушунчаларига берилган мазкур таърифлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради. Бунда касалманд, ногирон инсонларнинг ҳам маънавий хусусиятлари кўпроқ ўз аксини топганлиги учун “инсонийлик”, “инсонпарварлик” каби тушунчалар алоҳида ахлоқий-эстетик мазмун касб этади. Зеро, шоир Эркин Воҳидов “Инсон” номли касидасида инсонни улуғлайди ва шундай мадҳ этади:

*Собиту сайёрада
Инсон ўзинг, инсон ўзинг,
Мулки олам ичра бир
Хоқон ўзинг, Султон ўзинг.¹*

Таъкидлаш лозимки, давлат борлиги учунгина инсон яшамайди, балки инсон мавжудлиги ва халқ бўлиб шаклланганлиги туфайли давлат воқеодир. Шундай экан, инсон табиати теварак-атрофни қуршаган одамларнинг ким эканини, уларнинг моҳиятини ҳар доим ҳам тўла-тўқис ҳис этиб, тушуниб етавермайди, чунки ўзи ҳам ўшалар орасида бўлгани, шу жараёнда бевосита ёки билвосита иштирок этгани туфайли бу реал ҳаётий ҳодисага аҳамият бериб, гоҳида аҳамият бермай яшайди.

Назаримизда, одам ва инсон тушунчаларига нисбатан ёндашувлардан фарқли ўлароқ, “шахс” тушунчаси ижтимоийлашган, сиёсий-ҳуқуқий мазмун касб этувчи, моддий ва маънавий даҳлдорлик муносабатини билдиради. Шунинг учун ҳам шахс аввал бошданоқ социология, политология, психология каби ижтимоий фанларнинг тадқиқот объекти бўлиб келган.

Илмий манбаларда шахс “алоҳида киши, ижтимоий-ахлоқий моҳиятини ўзида мужассамлаштирган индивид”² ёки “мустақил фикрлаш ва муайян вазиятда масъулиятни ўз бўйнига олиб, мустақил қарорга кела оладиган индивид”³, - деб ҳисоблайдилар. Бироқ, шахсга нисбатан бу сифатлар етарли эмас. Назаримизда, шахс нафақат ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифодалайди, балки бу манфаатлар замирида умумбашарий қадриятлар уйғунлашади, ҳимоя қилинади ва намоён бўлади.

¹ Воҳидов Э. Куй авжида узилмасин тор: шеърлар ва достошлар. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1991. 129-б.

² Фалсафа: қомусий луғат. Муаллифлар жамоаси: К.Назаров ва бошқ. –Т.: “Шарқ”НМАК.2004. 450-б.

³ Ортиқов А., Каримов И. Шахсни фалсафий тушуниш. –Т.: Қамалак. 1995. 287-б.

Зеро, шахс ижтимоий жараёнда босқичма-босқич шаклланади. Шунинг учун бу атамани барча одамларга нисбатан қўлтаб бўлмайди. Бизнингча, шахс уч хусусиятда намоён бўлади:

Биринчиси – давлат органларида эгаллаб турган лавозимлари бўйича мансабдорлар;

Иккинчиси – долзарб масалаларда фуқаролик масъулияти ва жавобгарлигини ҳис этган фидоийлар;

Учинчиси – Ватан туйғуси, халқ, миллат манфаатларини устувор ҳисоблаб, жамият тараққиёти йўлида маънавий жасорат кўрсатган инсонлар.

Дарҳақиқат, шахс камолоти мураккаб ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий жараёнларга боғлиқ бўлиб, унинг туб моҳияти маънавий билан изоҳланади. Зеро, маънавият узлуксиз жараён бўлиб, у доимо тадрижий ўзгариш ва янгилаНИШЛАР асосида ривожланиб бораверади. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда маънавиятни уч таркибий қисмга бўлиш мумкин. *Биринчиси*, умуминсоний маънавият. Бунда барча халқ, миллат ва элатларга хос бўлган, уларнинг инсоний фазилатларини ифодалайдиган анъаналар, урф-одатлар, интилишлар, ғоялар, соғлом фикр, юксак дид билан баҳолаш қобилиятини амалга оширадиган ҳаракат ва фаолият камраб олинади. Назаримизда дунёда яшовчи барча инсонларнинг тинч-осуда, соғ-саломат ҳаёт кечиришга, меҳнат қилишга уринишлари, фикр, хаёл ва орзу-умидлари умуминсоний маънавият таркибига киради.

Иккинчиси, жамият маънавияти. Бунда жамиятдаги ўзига хос бўлган ахлоқий ва эстетик кадриятлар, менталитетни ўзида ифодалайдиган тафаккур ва хатти-ҳаракатлар яхлит бир тизим сифатида ифодаланadi. Бошқача айтганда, демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда тенглик тамойилига асосланиши ва инсон ҳақ-ҳуқуқларининг таъминланганлиги жамият маънавиятига дахлдордир.

Учинчиси, шахс маънавияти. Бунда маънавиятни ҳаракатга келтирувчи куч, унинг ижодкори шахс ҳисобланади. Шахс маънавияти қанчалик юксак бўлса, умуминсоний ва миллий маънавият ҳам шунчалик умрбоқий бўлади. Шунинг учун шахс маънавияти деганда, ҳар бир кишининг ўзини муайян давлат фуқароси деб билган ҳолда ўз Ватани озодлигини асраши, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиши, садо-

кат, ишонч ва фидойилик каби ақлий теранлик билан фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий оламининг мажмуи тушунилади.

Юқорида баён қилганларимиз “шахс”, “маънавийт”, каби тушунчаларнинг таҳлиллари асосида қуйидаги хулосани чиқариш мумкин.

Биринчидан, шахснинг маънавий камолоти ҳар бир одамнинг туғилганидан бошлаб умрининг охиригача ўқиш, ўрганиш, ҳаётий тажриба тўплаш орқали ўзини ўзи идрок этиб бориши натижасида муайян давр талаби даражасидаги инсоний фазилатларга эришишидир.

Иккинчидан, шахснинг маънавий камолоти бу шундай жараёнки, унда ҳар бир одам шахс бўлиб шаклланади, ўзининг ҳаётий мақсадини англаб олади ва унга эришиш йўлида тинмай меҳнат қилади, заҳмат чекади, ўзи ва ўзгалар учун зарур бўлган умуминсоний қадриятларни теран англаб олади.

Учинчидан, шахснинг маънавий камолоти “ҳар бир инсон ўзи бир олам” шиорига асосланади. Бунда мамлакатимиздаги барча инсонларда айниқса, ёшларда юксак ахлоқийлик намунаси бўлган ватанпарварлик, адолат, меҳнатсеварлик, саховатпешалик, мардлик каби фазилатларни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш.

Тўртинчидан, шахс маънавий камолоти илғор фан ва техника ютуқларини тезкорлик билан илғай олиш ва уни амалиётда тўғри қўллаш натижасида тадрижий тараққиётга эришиш учун зиёлиларга имконият яратади.

Бошқача айтганда, маънавий жиҳатдан етук шахс – инсонни олий қадрият, деб билгувчи ҳисобланади. Бунда шахснинг маънавий камолотида жамият, давлатнинг маълум бир воқеликдан келиб чиққан ҳолда қатор сиёсий-ҳуқуқий, маърифий-маданий аҳамиятга эга бўлган масалаларни тўғри амалга оширишда ижтимоий долзарб муаммоларни адолатли ҳал этиш учун шароитлар яратиб беради. Зеро, ахлоқий ва эстетик қадриятлар шахс маънавий камолотига эришишдаги барча босқичларда ҳар бир фуқаронинг дунёқарашига фаол таъсирини ўтказди.

2.3. Қадриятларнинг инсон маънавий камолотига таъсири

Илмий адабиётларда қадрият тушунчасига нисбатан жуда кўплаб таърифларни учратиш мумкин. Уларда қадрият жамиятнинг ижтимоий-маънавий ривожда “ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳолалиб қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари мажмуи”¹ каби илмий қарашлар мавжуд. Қадриятлар борасидаги қуйидаги таснифимиз умумий ҳолда *умуминсоний* мазмун касб этади. Бу тасниф фалсафий қонуниятлар асосида ривожланади. Шу нуқтаи назардан қадриятларга нисбатан ёндашувлар қуйидаги таснифлардан иборат:

Биринчиси, моддий ва маънавий қадриятлар. Моддий қадриятларга инсоннинг бевосита ақлий ва жисмоний кучи билан яратилган гўзалликлар: меъморий обидалар, осори-атиқалар, тарихий иншоотлар ва ҳ.к., маънавий қадриятларга эса инсоннинг тафаккури ва руҳий олами натижасида яратилган санъат асарлари, адабиёт дурдоналари, ахлоқ, билим каби илдизи билвосита маънавий билан боғланган ҳодисалар киради.

Иккинчиси, табиий ва ижтимоий-сиёсий қадриятлар. Табиий қадриятларга – табиий хом ашёлар, фойдали қазилмалар; ижтимоий – сиёсий қадриятларга – тенглик, ҳамкорлик, дўстона муносабат, тинчлик, ҳамжиҳатлик каби тамойиллар киради.

Олим Қ. Назаров қадриятларни башарият ва табиатга дахлдор бўлган ҳамда жамият ва инсониятга алоқадор қадрият шаклларини иккита туркумга ажратади. *Биринчи туркумга оид қадриятлар* – умумбашарий, минтақавий, яъни минтақа ичидаги жой билан боғлиқ (локал) қадрият шакллари ҳамда инсоннинг биологик, табиий - тарихий қадриятларини ўз ичига олади. *Иккинчи туркум қадриятларга* – умумижтимоий, жамият ҳаёти, ижтимоий онг соҳалари ва субъектларига оид, турмуш, унинг босқичлари, оила ва жамоа ҳаётига оид қадрият шакллари ҳамда инсоннинг ижтимоий, шахсий-индивидуал қадриятлари киради. Шу нуқтаи назардан олим қадриятларни таснифлаш юзасидан қуйидагича хулосатайди: “Ҳеч бир нуқтаи назар ва классификация қадриятларни тўлиқ қамраб ололмайди ва мутлақ ҳақиқат

¹ Тулепов Ж. Диалектика назарияси. –Т.: Ўзбекистон. 2001. 261-б.

даражасига кўтарила олмайди. Қадриятлар намоён бўлиши шаклланининг ҳар қандай классификацияси уларни фалсафий-аксиологик англаш воситаси, шу билан бирга қадриятлар турлитуманлигининг инъикоси ҳамда шу инъикоснинг ифодасидир, ҳолос».¹

Демак, инсон, унинг моддий ва маънавий ҳаёти қанчалик ранг-баранг бўлса, шу ҳаётнинг инъикоси бўлган қадриятлар олами ҳам шунчалик хилма-хилдир. Турли хил шаклда намоён бўлаётган қадриятлар ўртасида нисбатан ўзига хос ички атоқадорлик мавжуд бўлиб, уларда объектив мазмундан кўра субъективлик ҳолати кўпроқдир. Шунинг учун ҳам қадриятлар ўзгарувчандир. Бу ўзгарувчанлик эса инсон фаҳм-фаросатининг даражаларига боғлиқ. Фаҳм-фаросатли инсон эса ҳар бир нарсадаги қадриятли жиҳатни тезда англаб, ҳолис баҳолай олади. Дарҳақиқат, шахснинг маънавий камолоти жараёнида унинг комил инсон бўлиб шаклланишида умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятлар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар бир мамлакатда амалга оширилган ислохотларнинг мазмун-моҳияти умуминсоний қадриятларга дахлдор бўлиши мумкин. Эндиликда мамлакатимизда ўзлигимизни англаш ва жамият равнақи йўлида маънавий-маданий меросимиз қадрланиб, бу борада талайгина ишлар амалга оширилгани фикримиз далилидир. Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур, Хоразмий, Имом ал-Бухорий, Имом ал-Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний каби алломаларимизнинг илмий мероси нафақат миллий баҳки, башариятнинг бебаҳо маънавий-ахлоқий меросига айланди.

Умуминсоний ва миллий қадриятлар билан бирга жамият ривожига шахсий қадриятлар ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Бирок, бу нисбатан тор, фақатгина шахснинг турмуш тарзи, идеали ва ҳаёт фаолияти давомида эҳтиёжга айланувчи қадриятлардир. Шахсий қадриятлар унинг маънавий-ахлоқий кийёфаси, нафосати, гўзаллиги, ижтимоий мавқеи, қобилияти, истеъдоди ва интеллектуал салоҳияти билан боғлиқ қадриятлардир. Умуман олганда, *шахсий қадриятлар* деганда шахснинг ижтимоий фаолиятида зарурий эҳтиёжга айланган, турмуш тарзини яхшилашга кўмак берадиган, амалий фаолияти учун

¹ Назаров Қ. Аксиология: қадриятлар фалсафаси. –Т.: Маънавият. 1998. 42-43 б.

кадрли бўлган нарса-ҳодисалар мажмуи тушунилади. Масалан, ҳалоллик инсоний фазилат бўлиб, у айрим кишиларнинг ҳаётий идеалига айланган бўлади. Бу инсонлар ҳалолликни барча моддий нарсалар – бойлик, мансаб, унвонлардан кадрли деб билладилар. Шахсий қадриятлар айна пайтда умуминсоний ва миллий қадриятларнинг шахс аъмолларида намоён бўлишидир, уларнинг замирида эса ахлоқий ва эстетик қадриятлар ётадики, шахснинг маънавий камолоти айнан ана шу қадриятларнинг юксаклик даражасига боғлиқ бўлади.

Қадриятларнинг инсон томонидан яратувчанлиги билан боғлиқ хусусиятлари юзасидан мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг “Маънавий жасорат” ҳақидаги фикрлари ҳар учала қадриятни боғловчи ўзига хос янги ғоядир. Зеро, айнан “Маънавий жасорат” туфайли “жаҳон тарихига назар ташлайдиган бўлсак, қалбида, юрагида ана шундай жасорат ҳисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун, Ватан учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин”¹, - деган фикрлари қадриятлар ҳақидаги илмий назариялар тизимида янги ғоя сифатида илгари сурилганлиги диққатга сазовор.

Қадриятлар ҳақида юқорида баён қилинган фикрларни хулосалайдиган бўлсак, **қадриятлар:**

- қандайдир илоҳий нарса, куч эмас, балки, объектив мазмун-моҳиятга эга бўлган моддий ва маънавий неъмат;

- мавжуд воқеликдаги нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг инсоният тарихидан жой олган мангуликка дахлдор бўлган қисми;

- инсоннинг ўзини ва ўзлигини англатувчи, унинг маънавий камолотини таъминловчи муҳим манба;

- ғоявий бўҳронлар, жанг-жадаллар пайтида шахсни омон сақлаб қолувчи, унинг иродасини бука олмайдиган маънавий куч;

- инсонни олий мавжудот, яъни унинг яшаш ва бошқа ҳуқуқ-эркинликларини тан олиш замирида ижтимоий-маънавий фазилатларини шакллантирувчи восита;

- ҳар қандай жамиятнинг бойлиги, миллатнинг ифтихори, уни бахтли келажак сари бошлаб борувчи омилдир.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.:Маънавият. 2008. 159-б.

Шунинг учун ҳам кадриятлар асраб-авайланмоғи, даврга мос равишда бойитиб борилмоғи даркор. Назаримизда, умуминсоний, миллий, шахсий кадриятлар шахс маънавий камолоти жараёнига ўзининг фаол таъсирини ўтказиб, комил инсонни шакллантиришдаги барча босқичларда жамият шахсга нисбатан муайян ахлоқий ва эстетик кадриятларга амал қилиш талабларини қўяди ва ана шу талабларнинг такомиллашуви натижасида комил инсон мақомига эга бўлади.

2.4. Эстетик кадриятлар ва уларнинг хусусиятлари

Конституциямизда “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади”¹, - деб белгилаб қўйилиши бежиз эмас. Зеро, инсоний кадриятларнинг қонун асосида ҳақ-ҳуқуқларининг дахлсизлигини таъминлаш давлат ва жамият ривожининг асосий мезонларидан биридир. Демак, кадрият шахс, миллат, жамият томонидан кадрланадиган ва ҳимоя қилинадиган ҳуқуқий объектдир. Истиқлол боис “кадрият” деган тушунчага нисбатан муносабат ва ёндашув тубдан ўзгарганлигини алоҳида мамнуният билан эътироф этиш мумкин. Эндиликда тарих синовларидан ўтиб, халқимизнинг умумманфаатларига мос келган, бугунги ва эртанги орзу-интилишларига, тадрижий тараққиёт талабларига жавоб берадиган, кадр юксалиб борадиган ғоялар маънавий кадрият сифатида эъзозланмоқда.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар қандай ижтимоий ҳодиса сингари кадриятларнинг ҳам ўзига хос ривожланиш қонунияти бор. Собиқ шўролар даврида ижтимоий тараққиётни белгиловчи кадриятларни баҳолаш назарий масала доирасидан чиқиб, ягона ҳукмрон партиянинг мафқурасини белгиловчи тамойилга айланди. Ўша даврда миллий кадриятларни бирёқлама, сунъий равишда улуғлашга зўр берилди, ёлгон ғоялар сиёсий мақсадга эришиш учун кадрият сифатида идеаллаштиришга ҳаракат қилинди. Бу ҳолат пировардида ижтимоий-маънавий тараққиётга салбий таъсир кўрсатди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2003. 5-б.

Ҳозирда кадриятларимиз орқали мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг тараққиётини белгилашда, халқимизнинг моддий ва маънавий оламини юксалтириш, айниқса, ёш авлодни ота-боболаримиз қолдирган маънавий-маданий меросни чуқур ўрганиш, кадрлаш билан бирга, миллий, умуминсоний кадриятларга содиқлик туйғусини шакллантириш ва ривожлантириш устувор вазифалардан бирига айланган. Бу жараёнда, энг аввало, ахлоқий ва эстетик кадриятларнинг мазмун-моҳиятини тўғри англаш, улар ўртасидаги назарий асослар боғлиқлигини белгилаш ҳамда уларни методологик таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этмокда.

Воқеликни идрок этишда кадриятларнинг ўзига хос ўрни бор, албатта. Бунда, эстетик кадриятлар эстетик муносабатнинг субъектив томони бўлиб, инсоннинг маънавий оламни ҳиссий-тўғри (эмоционал) идрок этиш учун замин тайёрлайди. Чунки воқеликни эстетик ўзлаштириш инсоннинг бевосита ва билвосита ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракати орқали амалга ошади.

XX асрнинг 60-йилларида кадрият муаммоларига доир эстетика оламида бўлиб ўтган бир қатор баҳс-мунозаралар пировардида кадриятларнинг аксиологик тамойилларига нисбатан муносабатнинг ўзгаришига олиб келди. Бу борада М.Каган, Л.Столович, Н.Чавчавадзе каби олимларнинг илмий мунозараларини алоҳида таъкидлаш мумкин. Айни пайтда бу жараён гўзаллик ва санъатга нисбатан билимнинг бир кўриниши, деб муносабат билдирувчи тор гносеологизмга барҳам берди.

Ҳозирда эстетик кадриятларга нисбатан муносабат тубдан ўзгарди. Эндиликда унинг мазмун-моҳияти ва хусусиятларини илмий асослашга бўлган рағбат кучаймокда. Бирок, эстетик кадриятларнинг моҳияти нимада, нарсаларнинг кадрияти қандай, унинг манфаатдорлик ва прагматик хусусиятларини қай тариха ажратиш мумкин, деган масалалар ҳанузгача баҳс-мунозарага сабаб бўлмокда.

Дарҳақиқат, инсон ҳаёти учун зарур бўлган барча нарса-ҳодисалар эстетик кадрият бўлавермайди. Маълумки, инсон ҳаёти давомида эстетик кадриятларга эҳтиёж сезиб яшаса-да, бироқ, эстетик кадриятлар ҳар доим ҳам манфаат тушунчаси билан мос келавермайди. Айниқса, бу ҳолат истеъмол маҳсулотларига нисбатан яққол кўзга ташланади. Бирок, маҳсулотларга маънавий-эстетик муносабат билдирилгандагина улар эстетик кадриятга айланишини унутмаслик лозим.

Одатда эстетик кадриятлар бир ёки бир неча эстетик хусусиятлардан ташкил топади. Эстетик кадриятлар ҳам моддий, ҳам маънавий хусусиятга эга бўлиб, инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, Кўк Гумбаз, Шоҳизинда, Ситораи Моҳи Хоса, Имом Бухорий каби бир қатор тарихий-маданий мажмуалар ўзида моддий ва маънавийликни мужассам этган эстетик кадриятлардир. Бундан ташқари, «Шашмақом», «Хамса» каби нодир асарлар ҳам эстетик кадриятлар сирасига киради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, умуман кадриятлар, хусусан эстетик кадриятлар доимо ижобий ҳодисалардир, нимаики кадрият экан, улар моддий ва маънавий кадриятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, фақатгина шаклий ва мазмуний хусусиятларига кўра бир-биридан фарқланади.

Шулардан келиб чиққан ҳолда инсон воқеликдаги нарсалар оламини икки нуқтаи назарга кўра қадрлайди. *Биринчиси*, нарса-ҳодисани моддий манфаатдорлик асосида қадрлаш. Бунда нарса, предметга нисбатан фойдалилик ва эгаллик қилиш мезони асосида ёндашилади. Яъни, объект субъект учун фойда ёки манфаат келтирса қадрлидир. Бироқ, қачонки эстетик кадрият шахс ва жамият манфаатларини бирлаштиради, шундагина у маданий кадриятга айланиб, мақсадга мувофиқлик юксак даражага кўтарилади. Шу нуқтаи назардан юксак сифатга эга бўлган ишлаб чиқариш ва ижодий меҳнат маҳсулотлари (қуллоқчилик, заргарлик, ёғоч ўймакорлиги каби халқ амалий санъати буюмлари ва юксак миллий дизайнерлик кўринишига эга бўлган турли шойи-матолар, маҳсулотлар) кишини қувонтирадиган даражадаги эстетик завқ бериш хусусияти билан қадрлидир.

Иккинчиси, нарса-ҳодисани манфаатсиз муносабат асосида қадрлаш. Бунда нарса-ҳодисаларга бирор бир таъмини кўзламаган ҳолда ёндашилади. Яъни, субъектнинг объектга муносабатида беғаразлик асосий мезон вазифасини бажаради. Масалан, Ватанни севиш – юксак кадрият! Ундан таъма қилиб бўлмайди. Демак, бундай тамойилнинг моҳиятида эстетик кадриятларга нисбатан манфаатсиз муносабат мужассам.

Эстетик кадриятлар тизимидаги тушунчалар ўзининг манбаи, моҳияти ва асосига қараб бир-биридан фарқ қилади. Жумладан, эстетик тафаккур тарихида эстетик кадрият – ин-

сон туйғулари (Д.Сантаяна, Д.Дьюи), “нореалик” (Н.Гартман), табиат қонуниятлари (Э.Бёрк, У. Хогарт), инсон моҳиятини антропологик тушуниш (Д.Фейербах) ёки ижтимоий-тарихий амалиёт жараёнларида шаклланувчи ижтимоий муносабатлар сифатида талқин этилган. Бундай муносабат ўз навбатида юқорида таъкидлаганимиз манфаатли ёки манфаатсиз ёндашув асосида шаклланган.

Эстетик қадриятлар икки муносабатга кўра объектив характерга эга. *Биринчидан*, эстетик қадриятлар ўзида воқеликдаги нарса-ҳодисаларга хос бўлган умумий хусусиятларни намоён қилади. *Иккинчидан*, эстетик қадриятлар инсон ва жамият учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳодисалар (ғурур, ифтихор, шаън, номус каби туйғулар) асосида вужудга келади. Шунингдек, эстетик қадриятлар баҳо, дид, идеал каби инсон эстетик фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳодисалар асосида идрок этилади. Чунончи, эстетик қадриятлар ҳаққонийлиги эстетик баҳо ва муҳокама асосида белгиланади.

Эстетик қадриятларда даврга ҳамоҳанг равишда асосий тушунчалар такомиллашиб боради. Улар орасида гўзаллик энг асосий эстетик қадрият ҳисобланади. Маълумки, шахснинг ижтимоий жараёнлар билан бўладиган муносабатларида гўзаллик нисбийлик хусусиятига эга бўлади. Бу ҳолат айниқса, гўзалликнинг моддий ва маънавий қадриятлар тизимидаги ўрнида яққол кўзга ташланади. Шунингдек, гўзалликнинг шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларида унинг ижтимоий-маънавий хусусиятлари янада ойдинлашади. Шу боис гўзалликнинг муҳим эстетик қадрият сифатидаги моҳияти маънавий, маданий ва моддий қадриятлар тизимида ўзига хос тарзда акс этади. Гўзаллик санъатда намоён бўлиши билан унинг эстетик қадрияти нисбатан баҳоланади.

Санъат асари борлиқни бадиий қиёфалар воситасида ифодалар экан, инсонни нафақат воқеликдаги гўзалликлар билан чекланмасликка, айни пайтда мавжуд гўзалликларни онгли тарзда мушоҳада қилишга, қиёсий баҳолашга ундайди. Чунончи, рассомлик санъати гўзалликни бизга шу тариқа намоён этади. Бу борада рассом Рўзи Чориевнинг «Болалик хотиралари», «Замондошларим» суратлар туркуми, «Фарғона водийси» каби рангасвир асарлари фикримизнинг ёрқин ифодасидир. Гўзаллик нафақат рассомнинг шахсий идеали, балки

ўзида халқ ҳаётининг муҳим бўлагини мужассам этганлиги, инсонларнинг тафаккури ва қалбига таъсир кўрсатиши билан белгиланади. Гўзалликни яратишда рассомнинг зиммасига юкланадиган маъсулият юксаклиги ва муқаддаслиги ҳам ана шунда. Бу хусусда нафосатшунос олим Т.Маҳмудов шундай дейди: «Қачонки санъат асарлари муҳим ҳаётий муаммоларни акс эттирса ёки халқ қайфияти ва ғояларини ифодаласа, улар миллионлаб меҳнатқашларнинг эзгу ҳамроҳига айланади. Бундай асарлар ҳеч қачон халқдан, амалиётдан ажралган эмас. Рассомнинг миллат ҳаёти билан алоқасигина янги ва асл санъат асарларининг пайдо бўлишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади»¹.

Маълумки, ҳар бир халқда бошқа халқларда учрамайдиган, бошқалар учун ўрناк бўладиган хусусиятлар ҳам мавжуд бўлади. Гўзалликни идрок этиши, ундан завқланиши, бадиий тафаккур қобилиятининг қандайлигига қараб халққа, миллатга баҳо берилади. Шундай ҳолатлар бўладики, бир миллат вакилининг гўзалликдан завқ олиш савияси бошқа миллатнинг эстетик идеалига мос келмай қолиши ҳам мумкин. Бу ҳолат санъатга бўлган муносабатда гоҳ ижобий, гоҳ эса эстетик идрок кўламини торайтириб, миллий ўзига хослик ҳақида ногўғри тасаввурларни пайдо бўлишига олиб келади. Бирок, ҳар икки ҳолатда ҳам қиёслаш илғор кадриятларни онгли тарзда ўзлаштириш, айрим камчиликларни бартараф этиш жамият ҳаётида гўзалликнинг раванқ топишига кўмаклашади. Шулардан келиб чиққан ҳолда гўзалликни эстетик кадриятларни такомиллаштириб бориши қуйидагилар билан белгиланади:

- санъатда соғлом руҳият ва ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтириш;
- реал ҳаёт ҳақиқатини инъикос эттириш;
- инсоний тафаккур ва дунёқараш манбаини яратиш;
- асарга мустақил фикрлаш ҳамда замон билан ҳамнафаслик руҳини сингдириш;
- янгиланаётган ҳаётий жараёнларини муайян тарзда акс эттириш, унинг илғор томонларини ёритиш ва мазмунан бойитиш.

---

¹ Маҳмудов Т. Эстетика и духовные ценности. -Т.: "Шарк" НМАК. 1993. стр. 174.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, гўзалликнинг эстетик қадрият сифатидаги моҳияти нарса-ҳодисанинг мазмуни билан шакли ўртасидаги ўзаро уйғунликка асосланади. Бунда шакл мазмунга албатта мос келиши зарур. Чунки, кўзга кўриниб турувчи ҳар қандай нарса гўзаллик бўлавермайди. Гўзаллик доимо уйғунлик, ҳамоҳанглик, мослик ва мақсадга мувофиқлик асосида юзага келади. Маълумки, эстетик фаолият амалиёт билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, меъморчилик санъати эстетик қадрият сифатида ўзида ҳам моддий, ҳам маънавийликни акс эттиради. Унда гўзаллик нафақат ташқи кўриниш, батки меъморчиликнинг қадимий анъаналарини янги кўриниши сифатида намоён бўлиб, эстетик қадриятга айланади.

Инсон ўзининг диди, идеали ва гўзаллик ҳақидаги қарашлари орқали воқеликка эстетик муносабат билдиради. Агар инсонга тақдим этилаётган нарсалар юксак бадиийлик ва санъаткорона руҳ билан йўғрилмас экан, у ҳеч қачон эстетик қадриятга айлана олмайди. Бундай шарт айниқса, тарихий шахсларнинг сиймосини акс эттирувчи монументал асарларни яратиш жараёнида ғоятда зарурдир. Умуман олганда, ижтимоий тадрижий тараққиётда гўзалликнинг эстетик қадрият эканлиги унинг кадр-қиймат касб этувчи тушунча сифатида қадриятга айланадиган маданий ҳодиса, моддий ва маънавий эҳтиёжни қондирувчи объектга айланади. Бу тараққиёт жараёнида юзага келувчи нарса-ҳодисалар мажмуаси билан белгиланади. Бироқ, унинг давомийлигини таъминлаш шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳамоҳанглигини қай тариқа ривож топишига ҳам боғлиқ бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, маданий юксалишнинг бундан кейинги босқичларида гўзалликни қадриятга айланиши учун қуйидаги вазифалар юзага чиқади:

- шахс эстетик туйғуси, диди ва идеалини камол топтириш;
- миллий мафкура ва ғояни шакллантириш ва такомиллаштириш;
- миллий ва умуминсоний қадриятларнинг эстетик жиҳатларини ёш авлод тафаккурига санъат орқали сингдириш;
- миллий урф-одат ва анъаналарга алоҳида эътибор қаратган ҳолда, уларни замон руҳида тарғиб қилиш каби вазифаларни амалга ошириш талаб этилади.

Эстетик қадриятлар жамиятни маънавий ривожлантирувчи воситалардан бири ҳисобланади. Уларнинг намоён бўлиш соҳалари кенг қамровли бўлиб, у реал воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги жараёнига бевосита таъсир кўрсатади. Эстетик қадриятларнинг яна бир хусусияти шундаки, унда гўзаллик олами тўғридан-тўғри эмас, балки нафосатга йўғрилганлиги билан намоён бўлади. Бу олам ўзида қизиқарлилик, жозибadorлик, кўркемлилик каби бетакрор гўзаллик мезонларига асосланади. Масалан, кўҳна заминга яширинган осори-атиқалар, ёдгорликлар ўзининг тарихий, миллий ва халқоналиги билан қадрият ҳисобланади. Бироқ, бу ҳолат эстетик қадрият бўлиши учун етарли эмас. Зотан, улар ўзида гўзаллик ва улғворликни, ҳайрат ва нафосатни мужассам этсагина эстетик қадриятларга айланади. Назаримизда, нафосат реал воқелик сифатида шахс камолотида ахлоқий-эстетик қадриятларни уйғунлаштирувчи кенг қамровли маънавий ҳодиса ҳисобланади.

Одатда “нафосат” тушунчаси “нарс ва ҳодисаларнинг ташқи кўринишидаги алоҳида мукамалликни, мутаносибликни ифодаловчи белгилар мажмуи”¹ сифатида изоҳланади. Бироқ, у воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг нафақат ташқи моҳияти, балки унинг ички кўринишидаги мақсадга мувофиқлик, мослик каби гўзаллик унсурларининг ўзаро уйғунлигини ҳам намоён этади. Маълумки, нафосат эстетиканинг марказий категорияси бўлиб, реал воқелик ва илмий тушунчадир. Зеро, нафосат табиат, инсон, жамиятнинг гўзаллик талабларига асосланган уйғунлигида намоён бўлиб, ўзида моддий ва маънавий қадриятларни мужассам этган фалсафий воқеликдир. Дарҳақиқат, нафосат оламнинг объектив ва субъектив жиҳатлари мавжуд. Бунда одамларнинг воқеликка нисбатан эстетик муносабатида яратилган “иккинчи табиат” эҳсонлари, ишлаб чиқариш технологияси, турмуш тарзи, оила, боғча, таълим-тарбия муассасалари объектив; шахс ва унинг ҳис-туйғуси, диди, тасаввур ва ҳаёллари субъектив жиҳатларини ташкил қилади. Нафосат оламидаги эстетик қадриятларнинг вужудга келиши, ривожланиши, қадрланиши ёки қадрсизланиши ҳал қилувчи бўгинлардан бири бўлиб, у инсон гўзаллигининг мазмун-моҳиятини белгилаб беради.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-ж. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашр. 2007. 25-б.

Нафосат тушунчасига турли ёндашувлар мавжуд. Жумладан, рус нафосатшуноси Юрий Борев нафосатни метакатегория сифатида эстетиканинг жуда кенг ва фундаментал категорияси, деб ҳисоблаб, у гўзаллик, хунуклик, улуғворлик, пасткашлик, фожеавийлик, кулгилилик ва бошқаларнинг умумий томонларини ўзида акс эттиради¹, - деб уқтиради. Шунга ўхшаш таърифни Н.Мухаммадиев эстетика категорияларининг асосини нафосат категорияси ташкил этишини уқтирар экан, олим “Нафосат – бу воқеа, ҳодиса ва нарсаларнинг умумий эстетик томонларини ўзида акс эттирувчи тушунча бўлиб, биринчидан, табиат, ҳамда инсоннинг моддий ва маънавий яратувчанлик фаолиятидаги объектив равишда мавжуд бўлган нафосатни; иккинчидан, оламни гўзаллик қонунлари асосида ўзгартирувчи ижодий эстетик фаолиятни; учинчидан, эстетик онгни қамраб олади. Нафосатнинг муҳим хусусиятларини меъёр, уйғунлик, мукамаллик ташкил қилади”², - дейди. Ушбу таърифлар нафосатнинг моҳиятини тушунтиришда ўзига хос аҳамиятга эга. Бирок, назаримизда, мазкур таърифда нафосат тушунчаси гўзаллик тушунчаси билан уйғунлаштириб юборилган.

Нафосатшунос олим Абдулла Шернинг фикрига кўра, нафосат объектив воқелик сифатида нарса-ҳодисаларнинг эстетик хусусиятларни англатади, субъектив воқелик тарзида эса инсоннинг ана шу эстетик хусусиятларни англаш ва идрок этиш борасидаги ботиний фаолияти ҳисобланади. Обьектив реалликдаги гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, мўъжизавийлик ва бошқа эстетик хусусиятлар нафосатни ташкил этади. Бу хусусиятлар нафақат санъат, табиат, жамият оламида, балки ишлаб чиқариш муносабатларидаги объектларда ҳам мавжуд бўлади. Нафосатнинг иккинчи томони ҳам борки, бунда ички нафосат ёки субъектдаги нафосат тарзида намоён бўлади. Бошқача айтганда, ушбу ҳолат эстетик жараёни вужудга келтириш хусусиятига эга бўлган воқеликни фалсафий эстетик англаш билан белгиланади. Назаримизда, нафосат – шахс, табиат, жамиятдаги барча воқеа-ҳодисаларнинг эстетик муносабат объекти сифатида уларни эстетик англашни қамраб оладиган маънавий-маданий ва ижтимоий ҳодисадир.

¹ Борев Ю.Б. Эстетика. -М.: Политиздат. 1988. стр. 38.

² Мухаммадиев Н. Ички ишлар илоралари ходимларининг касб этикаси ва эстетик маданияти. -Т.: ИИВ Академияси. 1998. 101-б.

Дарҳақиқат, инсон онгида эстетик англаш эстетик муносабатни юзага келтиради ва ички нафосатни шакллантиради. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, эстетик англаш фақатгина объектни эстетик идрок этиш эмас, балки янги эстетик қадриятлар яратишда ҳам фаол роль ўйнайди. Яъни, у эстетик фаолият жараёнида ўзининг доимий улушига эга: санъат асарининг дунёга келишида, турмуш шароитини гўзаллашувида, ишлаб чиқаришнинг такомиллашувида ва шунга ўхшаш ижобий ижодий ҳолатларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу боис эстетик англаш нафосатнинг чинакам манзараларини бизга кашф этиб беради. Қолаверса, эстетик жараёнини вужудга келтиришдаги воқеликни эстетик англаш орқали эстетик-ҳиссиёт, мушоҳада, эҳтиёж, баҳо, дид ва эстетик идеал каби тузулмаларида эстетик қадриятларни қарор топиши муҳим аҳамият касб этади.

Нафосат оламнинг эстетик қадриятлар тизимини ўрганиш, объектив мазмунини таҳлил қилиш ҳамда таснифлашда ўзига хос мезонлар мавжуд. Бу мезоннинг эстетик моҳияти қуйидаги хусусиятлар орқали намоён бўлади:

- инсоннинг тафаккури билан яратиладиган ва ҳис-туйғулари орқали идрок қилинадиган;
- ижодий меҳнат асосида моддий ва маънавий бойликларни юзага келтирадиган;
- инсоннинг воқеликдан завқланиши ва диднинг идеалларини объектив ва субектив олами тарзида намоён этадиган;
- табиатнинг шахс эстетик фаолиятига таъсир кўрсатадиган;
- жамият ижтимоий ҳаётида барқарорликни таъминлайдиган хусусиятлар шулар жумласидандир.

XXI асрда оламни билиш, воқеликни эстетик ўзлаштириш билан бир қаторда уни қадрият сифатида эъозлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Эндиликда одамларнинг яратувчанлик салоҳияти юксалиши баробарида эстетик қадриятларга нисбатан муносабати тубдан ўзгармоқда. Бу, ўз навбатида, инсон моҳиятан энг олий қадрият эканлиги, инсон манфаатларининг устуворлигини таъминлаш барча ислоҳот ва эврилишларнинг бош мақсадига айланаётганлиги билан белгиланади.

Шунинг айтиш лозимки, глобаллашув жараёнида янги эстетик қадриятлар қарор топиб бормоқда. Бу энг аввало, инсоннинг табиат ва жамиятга бўлган муносабатида яққол кўрин-

моқда. Эндиликда одамзод Ер сайёрасининг табиати қанчалик кадр-қимматга эга эканлигини англаб етди ва уни қадрият сифатида авайлаб-асраш инсон дунёқарашининг узвий қисмига айланди. Бу дунёқараш ўз навбатида умуминсоний қадрият даражасига кўтарилди. Табиат гўзаллигини асраш, унга монанд тарзда янги табиат гўшаларини бунёд этиш умуминсоний тус олди. Шу боис Ер юзида нафосат олами қонуниятлари асосида ниҳоятда гўзал ва нафис бўлган табиат гўшалари яратилди ва яратилмоқда. Бу эса ҳозирда эстетик қадриятларнинг янгича мазмунда шаклланишига имконият яратиб бермоқда. Табиат гўзаллигини чуқур ҳис этиш, ундан тўғри завқланиб яшаш, нафосат олами қонуниятлари асосида табиат масканларини янада бойитиш орқали инсоннинг эстетик эҳтиёжини янада қондириш билан эстетик қадриятларнинг янги кўриниши шаклланмоқда.

Маълумки, эстетик қадрият табиатни асрашнинг ахлоқий мазмун касб этувчи воситасидир. Шу сабабли эстетик қадриятлар аксиологик дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида мавжуд бўлиб, унга ҳамоҳанг тарзда шаклланиб, инсонни гўзаллик, улуғворлик руҳида тарбиялаш омили бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун илмий-техника тараққиёти айна пайтда ишлаб чиқариш жараёнларига нисбатан эстетик муносабатни талаб этмоқда. Маҳсулотнинг сифати, чиройи ва қулайлиги ишлаб чиқариш жараёнлари натижасида юзага келган эстетик қадриятларнинг асосий мезони ҳисобланади. Шуни таъкидлаш керакки, инсон эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган ҳар қандай меҳнатни эстетик қадрият сифатида баҳолаш мумкин эмас. Қачонки, меҳнат нафақат инсонга, балки унинг атрофидагиларга ҳам завқ бағишласа, унда улуғвор кайфиятни пайдо қилса ҳамда ўз меҳнатидан қониқиш ва гурурланиш ҳиссини намоён этсагина эстетик қадриятга айланади. Бундай ҳолат ўз навбатида юксак ижодийлик, санъаткорликка ундамас экан инсон тафаккурининг ҳар қандай маҳсули ҳам эстетик қадрият бўла олмайди.

Инсоннинг олий қадрият эканлиги ўзида жисмоний ва маънавий гўзалликни мужассам этиши билан белгиланади. Зеро, у воқеликни нафақат баҳолайди, балки яратишга сабабчи ёки бунёд этишга воситачи бўлади, холос. Бундан ташқари, эстетик қадрият инсоннинг ақлий етуқлигига, маънавий

камолотга боғлиқ бўлган ижтимоий-тарихий ходисадир. Шу боис эстетик қадриятлар объектив мазмун ва субъектив ифодага эга бўлган ижтимоий воқеликдир. Бу воқелик қуйидаги омиллар орқали юзага келади:

- табиат ва унинг борлиғидаги эстетик қадриятга айланган мавжудотлар олами (наботот ва ҳайвонот оламига мансуб мавжудот ва махлуқотлар);

- инсон борлиғидаги нафосатни акс эттирувчи ижтимоий воқеликнинг асосий мезонига айланган эстетик қадриятлар (шахс ва жамият, моддий ва маънавий неъматлар, мафкура ва ғоялар ва ҳ.к.);

- маънавий юксакликни акс эттирувчи эстетик қадриятлар (фазилатлар, дид, ахлоқий хатти-ҳаракатлар ва ҳ.к.).

Мазкур омиллар эстетик қадриятлар ҳақидаги умумий тасаввурни намоён этади. Шунга кўра, эстетик қадриятлар – бу моддий ва маънавий қадриятларнинг инсон томонидан нафосат ва гўзаллик мезонлари асосида идрок этилиши бўлиб, нарса-ходисалар мажмуининг объект ва субъектга нисбатан эстетик муносабатни инсон тафаккурида пайдо қилади.

Хулоса қилиб айтганда, барча эстетик қадриятлар ўзининг чинакам борлиғини инсон тафаккури орқали шакллантириб, ўзини гўзаллик, улугворлик, қаҳрамонлик кўринишида намоён қилади ва ўз навбатида бу тушунчалар эстетик қадриятларнинг умуминсоний характерга эга эканлигини белгилайди.

2.5. Ахлоқий қадриятлар ва уларнинг хусусиятлари

Ахлоқ – инсон маънавий камолоти сарчашмаларидан бири бўлиб, у жамият раванқ топиши, фуқароларнинг маънавий юксалишида уларнинг ахлоқий орзу-умидларини рўёбга чиқаради. Ахлоқ ўзининг пайдо бўлиш табиатида кўра ижтимоий-тарихий ходиса ҳисобланади. Одамзод ижтимоий мавжудот сифатида шакллана бошлаган даврдан ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Одамлар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар негизида жамиятнинг ахлоқий ҳаёти ижтимоий борлиқнинг таркибий қисми сифатида қарор топган. Ахлоқ маънавийликка йўғрилган ижтимоий воқелик бўлиб, у инсон ва жамият ҳаётида тартибга солувчи, бошқарувчи ва йўналтирувчи куч ҳисобланади. Шу боис муайян бир давр, ту-

зум, жамият ва ҳатто давлат бошқаруви маълум бир ахлоқий меъёрларга асосланади.

Ахлоқ тарихий, ижтимоий, миллий ва умумбашарий хусусиятларга эга бўлиб, уни тадқиқ этишда тизимли ёндашувни тақозо этади. Ахлоқ ва ахлоқий кадриятларни ўрганишдаги тарихий таҳлил шуни кўрсатадики, ҳар бир халқ, миллат ва элатлар томонидан ахлоқ масаласини ўрганишга жиддий ёндашиб, бир қатор диний ва дунёвий таълимотлар яратилган. Бу борада мутафаккирлар “Ахлоқшунослик” – “Этика” илми ва унинг мезоний тушунчалари таҳлилига доир бир қатор назарияларни илгари сурганлар.

Маълумки, “Этика” ибораси қадимги юнон мутафаккири Арасту томонидан илк марта илмий муомалага киритилган бўлиб, “ethos” (этнос) сўзидан “этика” (ахлоқ ва ахлоқийлик) деган тушунчаларни келтириб чиқаради. Арасту “ахлоқийлик”ни инсон қалбининг такомиллашган сифатлари – хотиржамлик, вазминлик, босиқлик, мардлик, жасурлик, қаҳрамонлик, мўътадиллик ва ҳоказоларни ифодаловчи тушунча, деб билган. Шу асосда у этикани – яхши фазилатларга эга бўлган кишиларни ёки уларнинг серҳимматлик, саховатпешалик, меҳрлик, шафқатлилиқ сингари яхши сифатларини ўрганувчи илм деб тушунган. Шунингдек, мутафаккир ўзининг қатор асарларида “этика” тушунчасининг илмий-фалсафий асосларини ишлаб чиқиб, уни инсонлар ўртасидаги оқилона муносабат жараёнларини ҳамда ижтимоий мавжудотнинг ахлоқини ўрганувчи фан, деб атайди¹.

Бундан ташқари, ахлоқшунослик илмига доир кўпгина адабиётларда “мораль” сўзи учрайди. Бу ибора дастлаб қадимги рим мутафаккирлари томонидан фанга киритилган бўлиб, бунда латинча “mores” сўзи билан юнонча, “ethos” сўзи бир хил маънони англатган. Қадимги рим файласуфи, Цицерон “ахлоқ” сўзига “ахлоқий сифат” кўшимчасини қўшиб, янги иборани муомалага киритган. Бизнинг мулоқот маданиятимизда, сўзлашув одобимизда, илмий ва бадий адабиётларимизда учрайдиган “Ахлоқ” ибораси арабча сўз бўлиб, у хулқ-атвор, тарбия деган маъноларни англатади. Гарчанд, ушбу сўз турли халқларнинг тилларида турлича учрасада, уларнинг

¹ Аристотель. Никомахова этика. Сочинение в 4 томах. Т.4. –М.: Наука. 1984. стр.55-62.

ижтимоий моҳияти ягона – ахлоқ, маънавиятнинг ўзаги эканлигини, ахлоқ дунёвий ва диний негизга эга илм эканлигини, башарият маънавий-тадрижий тараққиётига дахлдорлигини англатади.

Ахлоқий қадриятларнинг моҳиятини ўрганиш, уларни таснифлаш, аввало, “Ахлоқ” тушунчасининг илмий-назарий асосларини англаб олишни тақозо этади. Маънавий қадриятлар тизимида “Ахлоқ илми”, “Илми ахлоқ”, “Ахлоқшунослик” сингари соҳанинг фан сифатидаги кўплаб назария ва таълимотлари яратилган. Жумладан, олим Ж.Туленов “муайян хулқ-атвор, одоб, хатти-ҳаракат, меъёр, қоида ва принциплар мажмуаси”¹ тарзида, олим Абдулла Шер эса ахлоқни “жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижтимоий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси”² сифатида таърифлайдилар. Рус олимлари: А.Гусейнов ва Р.Апресянларнинг ахлоқ ва унинг моҳиятига доир фикрларида ахлоқ: “1) ақлнинг аффект (жазава) устидан ҳукмронлиги; 2) олий бахт-саодатга интилиши; 3) жамиятда инсоннинг яшаш усули; 4) эркин яшаши, беминнат хизмат қилиши; 5) инсонийлик ёки одамларга нисбатан инсоний муносабатда бўлиши; 6) ирода эркинлиги; 7) ахлоқийликнинг олтин қоидалари асосида ўзаро муносабатда бўлиши”³, - деган қарашлар устуворлик қилади. А.Радугин эса ахлоққа “бурч ва ахлоқий қадриятларни шахсий, субъектив, бегараз ҳурмат қилиш асосида инсон хулқ-атвори ва ижтимоий муносабатларни қадриятли қатъий талаб, амр асосида тартибга солиш шаклидир”⁴, - деб таъриф беради.

Мазкур таърифлар ахлоқ тушунчасининг моҳиятини илмий тушунишда ўзига хос аҳамиятга эга. Бироқ, назаримизда мазкур таърифларда ахлоқнинг муҳим хусусиятлари камроқ акс этган бўлса-да, бунда ахлоқий қадриятлар маънавиятнинг ажратмас қисми эканлиги умумийлик касб этган. Шу нуқтаи назардан бизнингча, ахлоқ – инсонлараро муносабатлар натижаси сифатида инсон ва жамият ўртасидаги объектив ва субъектив алоқадорлик маҳсули бўлиб, у шахсий ва умумий манфаатларни уйғунлаштирувчи, мувофиқлаштирувчи, шахс, жамоа,

¹ Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Т.: Ўзбекистон. 2001. 264-б.

² Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. –Т.: ДИТАФ. 2000. 4-б.

³ Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. –М.: Гардарики. 2004. стр.26.

⁴ Радугин А.А. Этика. –М.: Центр. 2003. стр. 88.

ижтимоий гуруҳ, миллатнинг ҳаёти ва фаолиятини белгилайдиган, тартибга соладиган, инсонларни эзгу фазилатлар сари йўналтирадиган ботиний ва зоҳирий фазилатлар мажмуидир.

Ахлоқ маънавий ҳодиса сифатида ижтимоий ҳаётда қуйидаги ҳолатда яққол намоён бўлади. Булар:

- кишиларнинг кундалик ҳаётида содир этадиган ахлоқий хатти-ҳаракатлардан иборат бўлган амалдаги ахлоқ, яъни амалий ахлоқ;

- муайян кадриятлар асосида фикр юритиш, баҳолаш, кадр-қимматини белгилашни ўз ичига олувчи ахлоқий тафаккур маҳсули;

- инсонни ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини англаши, муносабат ва жараёнларни ахлоқий жиҳатдан таҳлил қилиши ва баҳолаши орқали ўзини ўзи назорат қилишда юзага келади.

Ҳаётнинг муайян босқичларида шаклланган фазилатлар, хатти-ҳаракатлар пировардида ахлоқий кадриятларга айланиб, такомиллашиб боради. Инсонлараро муносабатларда ҳамда жамият маънавий тараққиётида ахлоқни тартибга солиш ва бошқариш, кадрият сифатида мақсадга йўналтириш, билиш ва тарбиявий, коммуникатив функциялари мавжуд.

Тартибга солиш ва бошқариш функцияси – жамият томонидан қабул қилинган ахлоқий нормалар орқали одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш ва бошқариш жараёнида амал қилади. Унда ахлоқий муносабатларни тартибга солувчи восита вазифасини ахлоқий тамойиллар, жамоатчилик фикри, шахснинг нуфузи, халқона кадриятлар ташкил қилади. Бу жараёни тартибга солиш ва бошқариш бевосита мослаш, талаб қилиш, таъқиқлаш, чегаралаш, намуна қилиш каби мезонлар орқали амалга оширилади. Кадрият мақомини олган ахлоқ ана шу жараёнда ўзининг ижобий кучини намоён қилади.

Аксиологик функцияси – “ахлоқлилиқ ва ахлоқсизлиқ”, “эзгулик ва ёвузлик” нуқтаи назаридан одамларнинг ахлоқий фаолиятларига, ахлоқий қарашлари ва хатти-ҳаракатларига баҳо бериш асосида уларни кадрлашда намоён бўлади. Ахлоқнинг мазкур функцияси ахлоқий кадриятларнинг қанчалик ҳаётий ёки ҳаётий эмаслигини ифодаловчи воситалардан бири бўлиб, у ўзида ахлоқий ва эстетик кадриятларнинг уйғунлигини муҷассамлаштиради.

Мақсадга йўналтириш функцияси – жамият ҳаётида устувор аҳамиятга эга бўлган ахлоқий қадриятлар тизимининг келгусидаги истиқболларини белгилаб берувчи “йўлчи юлдуз” дейиш мумкин. Бу функцияда ҳар бир жамият учун ниҳоятда зарур бўлган ахлоқий қадриятлар тизими намоён бўлади. Айнан мазкур функция орқали ахлоқий қадриятлар умуминсонийлик ва миллийлик мақомига эга бўлади.

Билиш функцияси – одамлардаги фазилатлар ва иллатларни англаб олиш асосида маълум бир воқелик тўғрисида муайян билимларни ҳосил қилишга кўмаклашади. Маълумки, ахлоқий билимлар тизими унинг категория ва қонуниятларида, тушунча ва тамойилларида ижтимоий ахлоқий қадриятлар ҳақида кўплаб ахборот, маълумотлар ўз аксини топади. Буларга эга бўлиш одам, жамият учун қийин, оғир дамларда тўғри ахлоқий танловни амалга оширишга ёрдам беради.

Тарбиявий функцияси – жамиятда мавжуд бўлган тарбия тизимини башарият томонидан эътироф этилган ахлоқий меъёрлар, урф-одат, анъаналарга мослаштириш ва шу асосда фуқароларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ишларини ташкил этишни амалга оширади.

Коммуникатив функцияси – бу умумий ахлоқий қадриятларни ишлаб чиқиш учун одамлар ўртасида фикр алмашиш, бир-бирини тушуниб, умумий ҳулосаларга келишда ўзаро алоқа қилиш воситаси вазифасини бажаради. Бир сўз билан айтганда, бунда бевосита турли халқларга хос ахлоқий қадриятларнинг ўзаро алоқадорлигини, фикр ва қарашлар уйғунлигини таъминлаш, манфаатларга мос келадиган умуминсоний ахлоқий қадриятларни ишлаб чиқиш ва уларга амал қилиш функциясидир.

Дарҳақиқат, ушбу функциялар ахлоқнинг жамият ҳаётидаги ўрни бекиёс эканлигидан далolat беради. Одамлар ўртасида вужудга келган ахлоқий муносабатлар даврлар мобайнида сайқалланиб, такомиллашган. Бу муносабатлар фазилат ёки иллат сифатида намоён бўлган: фазилатлар инсон қадриятини юксалтирувчи маънавий ҳодисага айланган бўлса, иллатлар эса инсоннинг қадрини пасайтирувчи ғайримаънавий тушунча касб этган. Бунда ҳар бир давр, жамият ахлоқий қадриятларни қарор топтиришга рағбат билдирган.

Истиқдол шарофати боис ахлоқий қадриятларнинг диний-тарбиявий, маданий-маърифий, тарихий ҳамда бошқа бир

қатор хусусиятларини илмий жиҳатдан ҳолис ёритишга қаратилган тадқиқотларга кенг йўл очилди. Бугунги кунда бу борада кўплаб салмоқли ишлар амалга оширилганлигини алоҳида эътироф этиш мумкин. Айрим тадқиқотларда ахлоқий кадриятларнинг хусусиятлари, ахлоқий тамойиллар, шахсининг ахлоқий кадриятларга доир долзарб муаммолари ўртага ташланган ва таҳлил қилинган. Бироқ, ушбу тадқиқотларнинг объекти диний моҳиятига қаратилганлиги боис ахлоқий кадриятлар ва унинг илмий асослари ҳамда ўзига хос хусусиятлари тўлақонли қамраб олинмаган. Ушбу бўшлиқни тўлдирish мақсадида ахлоқий кадриятлар тушунчасини фалсафий жиҳатдан ўрганишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Умуман олганда, ахлоқнинг келиб чиқиши, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни, амалга ошириладиган функцияларига кўра ахлоқий кадриятлар тушунчасини қуйидагича таърифлаш мумкин. Ахлоқий кадриятлар – халқнинг ижтимоий фаолиятида нисбатан турғун, барқарорлик касб этувчи маънавий воқелик бўлиб, у инсоннинг ўзлигини англаш йўлида юксак кадрланадиган ҳамда эзгу мақсадга йўналтирилган ахлоқий сифат ва фазилатлар тизимидир. Бир сўз билан айтганда, инсон ва жамият камолини юксалтиришга ва умумманфаатга хизмат қилувчи кадриятлар эзгулик ва яхшиликка йўғрилган бўлса, у ахлоқий кадриятга айланади. Шу боис ахлоқ илмида фазилатлар туркумига кирувчи ўзаро ҳурмат, инсонпарварлик, тинчликсеварлик, ватанпарварлик, ҳушмуомалалик, камтаринлик, меҳмондўстлик, ҳалоллик, очиқ кўнгиллик, саховатпешалик, мурувватлилик, сабр-қаноат, ҳаёлилик, фидойилик, садоқат, меҳнатсеварлик каби тушунчалар инсоний муносабатларда ниҳоятда кадрланади.

Ахлоқий кадриятлар, аввало, инсоний муносабатда қуйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

Биринчидан, ахлоқий кадрият идеаллик ва реалликнинг диалектик бирлиги бўлиб, юксак орзуларга мос келувчи аниқ хатти-ҳаракатларни мужассам этган ижтимоий-ахлоқий муносабатлар тизимидир. Аниқроғи, ҳар қандай ахлоқий кадрият инсоннинг ҳар томонлама ўйлаб онгли тарзда амалга оширадиган ижобий хатти-ҳаракатидир. Масалан, бахтли ҳаёт кечириш ҳар бир инсоннинг яшаш мазмунига айланган юксак орзуси бўлса, унга эришиш йўлидаги ахлоқийликка йўғрилган

меҳнати, фаолияти, соғлом турмуш тарзи каби барча хатти-ҳаракатлари реал воқеликни акс эттиради. Бошқача айтганда, ахлоқий кадрият бир вақтнинг ўзида ҳам юксак орзу, ҳам реал воқеликдир.

Иккинчидан, ахлоқий кадриятлар инсон ёки жамиятнинг бирор-бир фаолияти доираси билан чегараланиб қоладиган воқелик эмас. Балки, инсон борлигининг барча жабҳатарини қамраб олади. Бунда инсон ижтимоий ҳаёт оилавий турмуш, дам олиш ва ҳоказолар бобида ҳар доим ахлоқий кадриятлар талабидан келиб чиққан ҳолда фикр юритади ҳамда объектив ва субъектив ҳолатдан келиб чиқиб, ахлоқий хатти-ҳаракатлар содир этади.

Учинчидан, ахлоқий кадриятлар нафақат жамият муносабатларидаги мавжуд ҳолатни, балки инсоннинг онгли фаолияти, оқилона ҳаётининг мазмунини ифодатаган ҳолда уни барқарорлаштиради. Ахлоқий кадриятнинг бундай сабаби ҳар бир шахс жисмоний ва маънавий вужудида қатъий ўрнашиб олганлиги билан изоҳланади. Демак, ахлоқий кадриятлар жамият барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Тўртинчидан, бирор-бир жамоа ёки сиёсий гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган ахлоқ нормалари қанчалик мукамал бўлмасин, у ахлоқий кадрият сифатида баҳоланмаслиги мумкин. Чунки, у инсоният ахлоқий тарбиясининг ҳосиласи сифатида юзага келиб, доимо ижтимоий ҳаракатда бўлади. Бундай ижтимоий ҳаракат инсонни янги эзгу мақсадлар сари бошлаб боради. Аксинча, ахлоқий кадриятлар кўламини сунъий чегаралаб қўйиш, маълум бир қолипга солишга уриниш охир-оқибатда инсоннинг ахлоқий-маънавий камолотини чеклашга олиб келади ва эстетик кадриятларга путур етказиши.

Маълумки, бирор-бир жамият ахлоқий кадриятларни мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур этиши қийин. Ахлоқий кадриятлар шу жиҳати билан ижтимоий аҳамиятга эгаки, унда, энг аввало, шахс ва жамиятнинг умумманфаати акс этади. Шахсни жамиятсиз ёки жамиятни шахсиз тасаввур этиб бўлмаганидек, ахлоқий кадриятларнинг моҳиятини жамият ва шахс манфаатидан ташқарида қидириш мумкин эмас. Зеро, ахлоқий кадриятлар:

- инсоннинг ижтимоий жараёнлар билан муносабатида кадрли ва кадрсиз нарсаларни фарқлай билишни;

- барча кадриятларнинг рационал мағзини фақат ахлоқий кадриятлар ташкил этишини англаб этишни;

- ахлоқий кадриятлар ҳаётдан ажралган қандайдир абстракт тушунчалар тизимидан иборат эмаслиги, аксинча, дунёвий ва диний негизга эга бўлган моддий ва маънавий куч эканлигини тушунишни;

- жамият ривожининг бурилиш нуқтасида миллат ва халқни ҳар хил бўҳрондан асраб қолувчи, маънавий зарурият эканлигини тақозо этади.

Бу заруриятни қуйидаги тасниф орқали умумлаштириш мумкин:

1. Шаклан ахлоқий, мазмунан фазилатли кадриятлар. Бу ўз ичига инсоннинг ижобий ва салбий сифатлари ўртасидаги ўзаро кураш натижасида қарор топган кадриятларни камраб олади.

2. Халқни маънавий юксалишидаги ўрнини белгиловчи умуминсоний, миллий ва шахсий ахлоқий муносабатлар туфайли юзага келадиган кадриятлар тизимини ўз ичига олади.

3. Шахс онгида барқарор шаклланган ҳамда амалиётда бевосита қўлланиладиган, ахлоқий кадриятлардан иборат.

Ахлоқий кадриятлар таснифи фақат шу билан чегараланмайди. Янги ахлоқий кадриятлар юзага келиши билан бу тасниф кенгайиб, такомиллашиб боради. Зеро, ҳозирда демократияга асосланган давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар ахлоқий кадриятларга асосланиши жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти учун жуда муҳим ҳисобланади.

Шундан келиб чиққан ҳолда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда ахлоқий кадриятлар:

- барча фуқароларнинг миллати, дини, тили, ирқидан қатъий назар ўзбек халқи ахлоқий кадриятлари сифатида сабр-қаноат, жамоатчилик орқали ўзаро ёрдам, саҳоват, тинчликни ардоқлаш каби ахлоқий фазилатларини намойиш қилишни таъминлайди;

---

¹ Қаримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз Т.7. –Т: Ўзбекистон. 1999. 239-б.

- бозор иқтисодиётига асосланган сиёсатни қарор топиши ва амал қилишида ўзбекона тадбиркорлик, ташаббус, Она – заминга чексиз меҳр-муҳаббат, исрофгарчиликка йўл қўймай, ҳар бир нарсани тежаш каби ахлоқий фазилатлар жамият иқтисодиётини мустаҳкамлаб, халқни фаровон яшашини кафолатлайди;

- аждодлар томонидан қолдирилган ахлоқий-маънавий мерос авлодларнинг маънавий камолотини қадриятлар сифатида шакллантиришда янгича мазмун бахш этиб, уни янада юксалтиришга хизмат қилади;

- шахсни ҳар томонлама камол топтиришда ўзига хос таъсирчан восита вазифасини бажаради. У туйғули шахс Она-Ватанга садоқат билан хизмат қилишни теран англаб етади;

- хатқаро муносабатларни ривожлантириш, икки томонлама ва ҳар томонлама манфаатли ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда давлатлараро алоқаларни янада мустаҳкамлаш жараёнини барқарорлаштиради;

- инсон, миллат ва халқнинг ахлоқий тафаккури, маънавий маданиятини белгилайдиган асосий мезонлардан бирини бажаради.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятдаги ижтимоий воқелик эстетик ва ахлоқий қадриятлар билан уйғун бўлгандагина жисм ва руҳ уйғоқлиги таъминланади, қадриятлар аждодлардан авлодларга бекаму кўст етиб боради, жамият ва давлатнинг тараққий этиши таъминланади.

III. АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Воқеликдаги барча нарсалар ўзаро уйғун ҳолатда бўлиб, табиат ҳодисалари, жамият муносабатлари ҳамда инсон фаолиятидаги барча ўзгариш ва боғлиқликнинг такомиллашуви ёки унинг бузилиши оқибатида юзага келади. Фалсафа илмининг сабаб ва оқибат категорияси ҳам муайян маънода реал оламдаги мазмунни уйғунлик категорияси билан боғлайди, десак муболаға бўлмайди. Зеро, сабаб ва оқибат воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ҳамда муносабатлар жараёнидаги боғланишни ифодалар экан, бунда уйғунлик реалликка айланган маълум бир сабабнинг натижасини ифодалайди.

Теварак-атрофни кузатар эканмиз, ана шундай нарса-ҳодисаларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги ва уйғунлигини кўриб ҳайратланмай иложимиз йўқ. Жамият ва табиат уйғунлиги инсон манфаатининг онгли хатти-ҳаракатининг пировард кўриниши бўлиб, унда маънавий камолот эстетик, ахлоқий қадриятлар талаб ва эҳтиёж асосида бирон-бир мақсадни кўзлаб ташкил этилган бўлади.

Шахс маънавий камолотида эстетик ва ахлоқий қадриятларни уйғунлаштириш фалсафадаги азалий муаммолардан бири саналади. Шу боис уйғунлик тушунчаси бир пайтнинг ўзида фалсафий нуқтаи назардан ҳам эстетик, ҳам ахлоқий тушунча сифатида эътироф этилади. Зеро, гўзаллик ва эзулик, эстетик ва ахлоқий қадриятлар барқарорлигини таъминлашга бўлган саъй-ҳаракат инсон, табиат ва жамият муносабатларидаги ўзаро уйғунликка интилиш демакдир.

3.1. Уйғунлик ва унинг умумназарий моҳияти

Уйғунлик моҳиятан барча фанларга хос тушунча: у шаклан бевосита, мазмунан билвосита предмет ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлашда иштирок этади. Уйғунлик (юнонча-гармония (*harmoniya*)) турлича талқин қилинади. Жумладан, гармония “муайян бир тизим элементлари, таркибий қисмлари ривожланишининг муайян бир даврида ўзаро мувофик, узвий, чамбарчас боғлиқлик ва алоқадорлик ҳолатини англа-

тувчи тушунча”¹, “боғланиш, муганосиблик”² тарзида талқин этилган.

Гармония тушунчаси эстетик тафаккур тарихидаги энг кўп ўрганилган тушунчалар сирасига киради. Хусусан, гармония ҳақидаги эстетик тасаввурлар антик даврлар юнон эстетик тафаккурида бир қадар кўпроқ учрайди. Антик мутафаккирлар гармонияни тартиб ва бетартибликнинг бир-бири билан алмашиши, яхлитлик ва қарама-қаршиликнинг ўзаро кураши каби диалектик тушуниш тизимини ишлаб чиқдилар. Гармониянинг юксак инсонпарварлик моҳияти Уйғониш даври санъати ва эстетикасида ўзининг тўлақонли аксини топган, десак асло муболаға бўлмайди. Чунки ўша давр ижодкорларининг асарларида шахс марказий ўринни эгаллаб, гармония тушунчасининг моҳияти янги ибора “грация” тушунчаси билан бойитилди. Бунда гармонияга шахс тарбиясининг асосий мезони сифатида ёндашилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Шарқ эстетик тафаккурига доир адабиётларда гармония тушунчасининг мазмун-моҳияти уйғунлик тушунчаси орқали талқин этилган. Унга инсон ва олам гўзаллигининг муҳим унсури (элементи) сифатида ёндашилган. Бундай ёндашув Форобийнинг фазилатли шахар аҳолиси ҳақидаги қарашларида, Ибн Синонинг инсоннинг жисмоний ва маънавий камолотга эришувига доир эстетик мулоҳазаларида, Имом Ғазолийнинг гўзалликка манфаатсиз ёндашув ҳақидаги назариясида, шунингдек, Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний сингари алломаларимиз дунёнинг илмий манзараси ва тафсилотига оид қарашларида ҳамда хулосаларида уйғунлик марказий ўрин эгаллаганлигини кўриш мумкин.

Эътиборли жиҳати шундаки, нафосат фалсафасига доир айрим тадқиқотларда гармония ва уйғунлик бир-бири билан боғлиқ бўлса-да, бироқ моҳиятан алоҳида тушунчалар эканлиги ҳақидаги фикрлар учрайди. Олим Т. Маҳмудовнинг фикрига кўра, гармония – нарса ва ҳодисаларнинг барча

¹ Фалсафа. Қомусий луғат.-Т.: “Шарқ”. НМАК 2004. 81-6.

² Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, Т. 2 -Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашр. 2001. 575-6; Ўзбек тилининг ижодли луғати. 1-ж. -Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашр. 2006. 489-6.

қисм-бўлақлари аниқ уйғунликка эга бўлиши керак, деган маънони англатмаслигини, балки уйғунлик бузилиши, номутаносибликка асосланган гармониялар ҳам бўлиши мумкинлигини, гап ана шу ҳаётий предметнинг мутаносиблиги инсон ҳаётининг йўналиши билан қандай муносабат ва алоқадорлигида эканлигини таъкидлайди. Яъни, ҳаётдаги барча уйғунлик ва гармония инсон томонидан ўрганилиб, унинг фаолиятидаги зарурий шартга айланади. Шунингдек, нарса-ҳодисалар ташқи кўринишидан кишилар тасаввурида уйғунликни намоён қилмаслиги ҳам мумкин, лекин ўз ички узвий бирлиги ва мутаносиблиги билан маълум гармонияга эга бўлиши аниқлигини уктириб ўтади.

Олим ўз фикрини давом эттириб, “Маълум гармонияга эга бўлган табиат ҳодисаси, предмети гўзаллик сифатида баҳоланиши учун кишида шу ҳодисаларга нисбатан ижобий туйғулар уйғониши зарур. Акс холда нарса ва ҳодисаларнинг эстетик хоссалари эътибордан четда қолади; фақат нарса ва ҳодисанинг шаклига, ташқи кўринишигагина баҳо бериб, унинг мазмуни ички диалектик моҳияти унутилади. Гўзалликда эса, ана шу ички моҳият, ижобий сифат асосий омилга айланади”¹. Мазкур фикр гармония ва гўзаллик ҳақидаги анъанавий қарашларга чек қўяди. Яъни, гармония тушунчасини антик даврлардаги татқинига кўра юқоридаги мулоҳазалар гармонияни геометрик моҳиятидан кўра соф эстетик тарзда тақдим этиши билан аҳамиятлидир.

Уйғунлик эстетик ва ахлоқий қадриятлар тизимида шу жиҳати билан аҳамиятлики, унда гўзаллик ва эзулик ўзини тўлақонли намоён эттиради. Нафосат ва фазилат оламининг кишилар тасаввурида ёқимли туйғулар уйғотиши сабаби ҳам ички боғлиқликнинг уйғунликка асосланишидадир. Агар уйғунликка асосланган мукамаллик бўлмаганида, инсонни лол қолдирувчи, унга маънавий ва жисмоний куч-қувват бахш этувчи гўзаллик дунёси ҳам бўлмас эди. Шу сабабли табиат ва жамиятдаги нарса-ҳодиса, жараёнлардаги уйғунлик масаласи азал-азалдан одамларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратиб келган.

Дарҳақиқат, эстетик тафаккур тарихида уйғунлик тушунчасига бўлган муносабат ўзининг қатор жиҳатлари билан

¹ Махмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. –Т.: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1977.15-6.

ажралиб туради. Уларни умумий тарзда қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- уйғунликнинг инсон амалий фаолияти билан боғлиқлиги;
- уйғунлик инсоннинг табиат ҳодисаларини билиши билан боғлиқ тушунча эканлиги;
- уйғунликка инсоннинг ботиний табиати, яъни маънавий оламидаги ўзгаришларнинг натижаси сифатида муносабат билдирилиши;
- уйғунлик диалектик хусусиятга эга бўлиб, у бунёдкор ғояларнинг ўзаро алоқадорлиги натижаси эканлиги ва ҳ.к.

Умуман олганда, уйғунлик муаммосига доир қарашлар тизими жамият тараққиёти ҳамда эстетик тафаккур ривожланишининг тарихийлик хусусиятига кўра турлича ўрганилган. Унда уйғунлик дунёқарашнинг универсал космологияга асосланган эстетик тамойил сифатида намоён бўлиши ҳақидаги қарашлардан тортиб, токи уйғунликнинг илоҳий мукамаллик ва нарсалар оламининг реал ҳаётда эришиб бўлмайдиган ғайритабиий моҳиятигача бўлган қарашлар ўз ифодасини топган.

Ҳозирда жаҳон нафосат фалсафасида уйғунлик тушунчасига кенг қамровли муносабат билдирилмоқда. Эндиликда жамият тараққиётидаги уйғунлик, аввало, инсон ва жамиятдаги ўзаро муносабатларининг объектив имконияти ҳамда эришиб бўладиган идеал, қолаверса, нарсаларнинг ғайритабиий моҳиятига доир субъектив фикрларнинг мукамаллигидан иборатдир. Бундан ташқари, уйғунлик санъат ва адабиёт воситасида дунёни кутқариш мумкин бўлган гўзаллик идеали ҳамда ўзида ижтимоий жараёнларни ҳаракатлантирувчи кучини мужассам этган ҳодиса эканлиги кўзга ташланмоқда.

Воқеликда юз бераётган табиат ҳодисалари, жамиятдаги ижтимоий жараёнларда ютуқлар механик, физик, биологик, эстетик, ахлоқий тизим сифатида моҳиятан ички ва ташқи жиҳатдан яшаш қонуниятларига эга. Масалан, механикадаги жисм ва ҳаракат қонуниятлари, физикадаги бугун олам тортишиш, кимё фанидаги оксидланиш, биологиядаги турларнинг сақланиш қонуниятлари ва ҳоказолар объектив оламнинг ўзаро уйғунлигидан ва жамият манфаатдорлиги нуқтаи назардан ривожланаётганидан дарак беради.

Табиат оламининг уйғунлиги эса эстетик уйғунлик генезисдаги дастлабки халқа ҳисобланади. Одамзод томонидан чизилган биринчи расм ёки куй-қўшиқ ҳам ана шу уйғунликнинг маҳсулидир. Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро мутаносиблик ёки унинг алоқадорлик қонуниятлари эстетик уйғунлик генезисдаги кейинги халқа ҳисобланади. Табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорликда, уйғун ҳолда яшашининг ижтимоий бузилиши нафақат инсониятни, балки табиатни ҳам ҳалокатга олиб келади. Инсон олий қадрият ва у ҳеч қачон табиат ва жамият ўртасидаги уйғунликни бузишга ҳақли эмас. Бошқача айтганда, инсон табиат билан муроса қилишга маънавий жиҳатдан мажбурдир.

Жамиятдаги объектив ва субъектив омиллар ўртасидаги мутаносиблик нафосат оламидаги уйғунлик генезисининг асосидир. Уйғунликнинг пайдо бўлиши объектив мазмунга эга бўлиб, нарса-ҳодисаларнинг мавжудлик шартидир. Шунингдек, уйғунлик жамият ва табиат мутаносиблигини сақловчи, инсониятни ҳалокатдан асраб қолувчи умумбашарий куч бўлиб, фуқароларнинг азалий мақсад-муддаолари ва орзу-интилишларини ифодаловчи эстетик ҳолатдир. Бундан ташқари, уйғунлик инсонни камолотга етказувчи асос ҳамда жамиятни гўзаллик қонуниятлари асосида қайта қурувчи моддий-маънавий қурол дейиш мумкин.

Ушбу мезонлар умумий жиҳатга кўра, уйғунлик тушунчасига нисбатан қуйидаги таърифни тақозо этади. Яъни, уйғунлик – оламни мутаносиблик асосида тараққиёт ўзгариши орқали муайян фаолият турларининг тартибга солинишида, инсоннинг хатти-ҳаракатларини ўзаро мувофиқлиги ҳамда табиат ва жамият алоқадорлигининг барқарор ривожини таъминловчи ижтимоий тушунчадир. Эстетик жиҳатдан эса уйғунлик – бу борлиқ ва инсон фаолиятининг нафосат қонуниятлари асосида ривожланиши орқали воқеликка эстетик муносабатнинг тартиблилик, ҳамоҳанглик асосида юзага келадиган тушунчадир. Бошқача айтганда, уйғунлик воқеликни инсон томонидан маънавий ўзлаштиришнинг тарихан таркиб топган эстетик мезони бўлиб, у жамиятдаги мавжуд тартибсизликларга барҳам беришда реаллик ва уларнинг диалектик бирлигини таъминлашдаги асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Уйғунлик эстетик жиҳатдан баҳо беришнинг муҳим жиҳатларидан биридир.

Инсоннинг барча ҳаётий кўринишларидаги аниқ ва ҳиссий мавжудот сифатидаги уйғун ривожланиши тамойили аслида эстетик тамойил бўлиб, у инсоннинг гўзаллик асосида яратувчанликка ундайди. Бу тамойил инсон ва жамият учун юксак маъно-мазмун касб этади. Шу боис уйғунлик инсоннинг барча кучлари, қобилияти ва эҳтиёжига бирор-бир таҳдидсиз зарур нисбатларда ривожлантиришни тақозо этади.

Уйғунлик инсон моҳиятининг ҳар қандай ички бузғунчи ихтилоф, иккиланишларини ҳиссиёт ва ақл, сўз ва иш, эътиқод ва ҳатти-ҳаракатлар ўртасидаги низоларни бартараф этишдир. Бу эса инсоннинг ўз иллатлари устидан ғолиб келишни ҳаётий тамойилга айлантириб, унинг шаклланишида комиллик олий мазмунни ташкил этади. Дарҳақиқат, эстетик ривожланишнинг вазифаси ҳар бир одамни маълумотли қилишдангина эмас, балки уни зиёли, чинакам маданий, комил инсон қилиб тарбиялашдан ҳам иборат. Бусиз тўлиқ уйғунликка эришиб бўлмайди.

Инсонни ҳар томонлама камол топтириш ўз навбатида унинг ижодкорлик, бунёдкорлик, ташаббускорлик қобилиятларини уйғун ҳолатда ўстиришга ёрдам беради. Мана шу жараён шахсни эстетик жиҳатдан уйғунлик асосида ривожланишини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади. Шунингдек, меҳнатдаги ва умуман ҳар қандай ақлий фаолият соҳасидаги бунёдкорлик ғояси сингдирилган ижоднинг асоси инсонни комиллик сари шакллантиришга хизмат қилиб, ундаги худбинлик, лоқайдлик, бефарқлик каби иллатларни енгади. Бунда инсоннинг эстетик ва ахлоқий қадриятларга уйғун ҳолда ривожланиши инсон ҳаётида кўплаб мураккаб муаммоларни ҳал этишда оқилона, адолатли қарор қабул қилишда ёрдам беради.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, уйғунлик тушунчаси илмий жамоатчилик томонидан ўзига хос тарзда янгича талқин этилмоқда. Эндиликда уйғунликка ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий мазмунида муносабат билдиришга эҳтиёж сезилмоқда. Бу ҳолат жамиятнинг моддий ва маънавий ривожланиши билан боғлиқ бўлган жараёнларда заруриятга айланмоқда. Хусусан:

- бозор иқтисодиёти ва унинг механизмлари, инфраструктураси халқнинг эркин ва фаровон ҳаёт кечириши даражасига уйғун ҳолда ташкил этишни талаб қилмоқда. Акс ҳолда бозор

ўзининг демократик моҳиятини йўқотиб, халқ маънавиятини издан чиқариб, азалдан мавжуд бўлган эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг кадрсизланишига олиб келиш хавфини юзага чиқариши мумкин;

- мулкдорлар синфини шакллантириш ахлоқий ва эстетик қадриятлар талабидан келиб чиққан ҳолда, унга мутаносиб тарзда амалга оширилиши керак. Бунда, адолатпарварлик, жамоатчилик, қонунийлик, меҳнатсеварлик тамойиллари бош мезон вазифасини ўташи шарт. Бу мезонлар бузилса, ижтимоий муносабатларга дарз кетиб, жамиятда кучли зиддиятлар келиб чиқиши мумкин;

- эркин ва фаровон ҳаёт аҳолининг барча қатламларини қамраб олиши, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларидаги нотенгликни тугатишга қаратилган бўлиши даркор. Бунда мамлакатда ижтимоий ҳимояга, ёрдамга муҳтож аҳоли қатлами эътиборга олинishi талаб этилади. Шунинг учун ҳам кучли ижтимоий сиёсат изчиллик билан олиб борилиб, ҳомийлик, инсоф, диёнат, ҳаё каби эстетик ва ахлоқий қадриятлар ўз кучини амалда кўрсатиши лозим;

- ота-оналар, болалар, қўшнилари, маҳалладошлар билан муносабатлардаги кундалик маиший турмушда бағрикенглик, тинч-тотувлик, меҳрибонлик, ўзаро ҳурмат, ёрдам, гўзал хулқ, маслаҳату машварат каби миллий эстетик-ахлоқий қадриятларга уйғун тарзда ташкил қилиниши керак бўлади;

- ҳар бир инсон миллат, халқнинг ворислари бўлган фарзандларини муносиб тарзда умуминсоний эстетик ва ахлоқий қадриятлар руҳига мос равишда таълим бериш, тарбиялашга ҳаракат қилиши табиий жараёндир. Ундаги ўзаро уйғунликни бузиш миллатни, халқни ҳалокатга олиб келиши мумкинлигини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Зеро, халқимизнинг мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт экан, уни бунёд этувчи комил инсонларни шакллантиришда ана шу эзгу ниятга ҳамоҳанглик касб этади.

Айтиш лозимки, жамият ва инсон муносабатларида алоқадорлик бевосита моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлашга асосланади. Чунки маънавиятнинг инсон ва жамият

ҳаётидаги моҳияти унинг кундалик фаолиятидаги моддий асосларнинг уйғунлиги билан белгиланади. Дарҳақиқат, шахсни комил инсон қилиб тарбиялашда уйғунликни таъминлаш учун маънавий жараёнларни ўзи кифоя эмас. Унинг фаровон ҳаётга бўлган интилишлари, кундалик ҳаётини гўзаллаштиришга бўлган саъй-ҳаракатлари моддийлик билан маънавийликни уйғунлаштиришни тақозо этади. Ушбу жараённинг тамал тоши эса шахс онгида, амалий хатти-ҳаракатларида эстетик ва ахлоқий қадриятларни уйғун ҳолда намоён қилади.

Миллий мафқуранинг асосий ғоялари бўлмиш – Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик ўртасидаги муносабатлар тизимида уйғунликнинг таъминланиши орқали ҳам эстетик ҳам ахлоқий қадриятларни қарор топиши шак-шубҳасиздир.

3. 2. Нафосат ва ахлоқнинг диалектик уйғунлиги

Инсон ҳаёти нафосат ва ахлоқийликка йўғрилгандагина зийнатлидир. Чунки, нафосат ва ахлоқ ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий ҳаёт ҳодисаларининг ўзига хос шаклларида бири бўлиб, нисбатан мустақил бўлсалар-да, бир-бири билан чамбарчас боғланган икки маънавий воқелик ҳисобланади. Айниқса, нафосат ва ахлоқнинг ўзаро алоқаси санъатнинг тарихий ривожланишидаги асосий қонуниятлари сирасига киради ва унинг ижтимоий функциясини белгилайди. Нафосат ва ахлоқнинг ўзаро таъсири жамиятнинг маънавий ҳаётига хос ҳодиса бўлиб, бу ўз навбатида, шахснинг хатти-ҳаракатларида, одамлар ўртасидаги муносабатларда, миллат ва халқнинг бадиий тасавурида намоён бўлади.

Одатда, ҳар қандай ижтимоий ҳодиса ёки инсон фаолияти моҳиятан эстетик ва ахлоқий кўриниш касб этади. Бу эса бир томондан гўзаллик ёки эзгулик сифатида, иккинчи томондан хунуқлик ёки ёвузлик сифатида баҳоланади. Шу боис қадимдан эстетика илми этика илми билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганилганки, баъзи даврларда айрим мутафаккирлар

томонидан улар хатто ўзаро чегараланмаган. Ахлоқ ва нафосат ўртасидаги боғлиқликка бу тарзда ёндашув муайян асосга эга. Зеро, муқаддас диний китобларда, Суқрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар таълимотларида ахлоқийликни – ички гўзаллик, нафосатни – ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар.

Бундан ташқари, санъат эстетиканинг асосий тадқиқот объектларидан бири ҳисобланади. Ҳар бир санъат асариди эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва юксак ахлоқий даража бадий қиёфалар орқали намоён этилади. Бу бевосита ижобий қаҳрамонлар қиёфасида амалга ошса, билвосита салбий воқеа-ҳодисаларга муаллиф нуқтаи назари орқали намоён бўлади. Ҳатто, бирор-бир бадий асарда ижобий қаҳрамонлар умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Лекин ундаги воқеа-ҳодисаларга ижодкор ўз замонасида эришилган ахлоқий юксакликдан келиб чиқиб, баҳо беради. Демак, нафосатшуносликда ўрганилаётган бадий асар бир вақтнинг ўзида ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади. Бироқ, бундай яқинлик, маъно-мазмун жиҳатидан асло айнанликни англамайди. Бу иккала фаннинг тадқиқот объектлари орасидаги фарқни биринчи бўлиб буюк Арасту «Метафизика» асариди назарий жиҳатдан исботлаб бериб, у, эзгулик фақат ҳаракатда, гўзаллик эса ҳаракатсиз ҳам намоён бўлади,¹ деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, ахлоқийлик фақат инсоннинг хатти-ҳаракати ва фаолияти орқали намоён бўлади. Бошқача айтганда, ахлоқ учун – умумийлик, нафосат учун эса муайян мавжудлик шарти ҳисобланади.

Ахлоқий ва эстетик қадрият инсон онгида универсал эҳтиёжлар, қобилиятлар ва мақсадларнинг, яъни меҳнат ва турмушда, фан ва сиёсатда, санъат ва хатти-ҳаракатда амалга ошадиган табиий эҳтиёж ва қобилиятларининг инъикосидир. Обьектив шарт-шароитларнинг мавжудлиги нафосат ва ахлоқнинг ўзаро алоқасига ички узвийлик бағишлайди. Масалан, эстетик баҳо инсонларнинг эстетик тасаввури, дунёқараши, диди ҳамда ижодий қобилиятини баҳолаш жараёнини турли ракурсда ўрганади. Шунга кўра, эстетик баҳо субъектнинг объектга муносабати ва ўз навбатида, у объектнинг қадриятини

¹ Аристотель. Сочинения в 4-х т., Т-1, -М.: Мысль. 1988. стр. 326.

белгилайдиган хусусий мезон, дейиш мумкин. Бу хусусийлик эса шахсга, жамиятга ва замонга тегишлидир. Шу жиҳатдан бир объект – қадрият ҳар хил баҳоланиши ва ҳатто муайян вақт мобайнида баҳоланмаслиги ҳам мумкин. Қисқа қилиб айтганда, эстетик баҳо шундай маънавий ҳодисаки, у қадрият яратмаса ҳам, қадриятни идрок этиш фақат эстетик баҳо орқати амалга ошади.

Шунингдек, эстетик баҳо нарса ва ҳодисани яхлит қамраб олган ҳолда ўзининг зарурий шартли сифатида уларнинг ахлоқий аҳамиятини аниқлашни тақозо этади. Ўз навбатида инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олувчи ахлоқнинг воқелиги, шахснинг ўз ҳаётида рўёбга чиқаришининг бевосита хусусияти билан боғлиқ. Ушбу яқинлик улғуворлик, қаҳрамонлик каби нарса ёки ҳодиса айна вақтда нафосат ва ахлоқ нуқтаи назаридан баҳоланадиган тушунчаларнинг маъно жиҳатдан бирлигида ўз аксини топади. Бироқ ижтимоий ҳаёт, санъатда нафосат ва ахлоқнинг муносабати кўп ҳолларда анча мураккаб, зиддиятли тарзда кечади. Бу инсонлараро муносабатлардаги объектив ва субъектив тарзда намоён бўладиган ва уйғунликнинг бузилиши натижасида юзага келади. Одатда ахлоқий хатти-ҳаракатларни баҳолашда унинг ботиний туйғулари устувор аҳамиятга эга бўлади. Инсоннинг ахлоқийлигини баҳолашда эса орзу, ният, ўй-фикр каби ботиний туйғулар ички омил вазифасини бажарса, хуш-муомалалик, такаллуф-мулозамат каби зоҳирий ҳаракатлар ташқи омил бўлиб хизмат қилади. Бироқ, инсоннинг эзгу аъмоллари унинг хатти-ҳаракати билангина рўёбга чиқмайди. Бу ҳаракат ният билан уйғун бўлсагина чинакам эзгуликка уйғунлашади.

Нафосат ва ахлоқ ўртасидаги зиддиятлар шахснинг тарбияланиши жараёнида юзага келади. Бундай ҳолат кўпроқ тарбиянинг фақат бир омилга – ташқи ёки ички омилга боғлиқ бўлган ҳолда кўзга ташланади. Масалан, ташқи кўриниши чиройли ва жозибатор бўлгани ҳолда ботиний камолоти маънавий бўшлиқдан иборат бўлган кимса ўзгалар томонидан “салбий образ” сифатида баҳоланади.

Бадий ижод соҳасида нафосат ва ахлоқнинг уйғунлиги санъатга нисбатан муносабатларда яққол намоён бўлади. Зеро, санъат ахлоқий муаммоларни англашнинг, жамият ахлоқий

идеали, инсонни ахлоқий тарбиялашни тарғиб қилишнинг ўзига хос воситасидир. Ахлоқий муаммо бадий асар мазмунининг энг муҳим жиҳатини ташкил қилади. Бадий ижоднинг эстетик қиймати ва гуманистик моҳияти кўп жиҳатдан ижодкорнинг ахлоқий йўналиши, савияси билан боғлиқ. Муаллиф танлаган мавзуни бадий таҳлил қилиш, уни тўғри акс эттириш эстетик ва ахлоқий баҳонинг муайян бирлиги асосида амалга ошади. Санъат ва ахлоқнинг уйғунлиги ижтимоий онг шаклларида бирини бошқаси билан айнанлаштиришни, уларнинг бир-бирини қамраб олишини англамайди. Бошқача айтганда, санъат ва адабиётдаги ахлоқий муаммоларни эстетик тамойиллар асосида намоён эттириш учун фан “энага”лик вазифасини бажармайди. Чунки, санъат ва ахлоқнинг вазифалари ижодкор томонидан воқеликка айланади.

Чинакам санъат ва ахлоқ умумий мақсадлар кесишган нуқтада бирлашади, десак асло муболаға бўлмайди. Улар ўртасида юзага келадиган зиддиятларнинг сабаби санъатнинг табиатида эмас, балки ҳар икки соҳанинг субъекти бўлмиш индивиднинг мавжудлик ва ривожланишига хос ҳақиқий тарихий шароитларда юзага чиқади. Санъат асарининг ахлоқий маъно-мазмунни фақатгина ахлоқий тасаввурлар, қоидалар, низоларнинг образли ифодасидан иборат эмас, балки, у санъатнинг роли ҳамда ижодкорнинг ахлоқ нормаларини ишлаб чиқиш ва илғор ижтимоий идеалга мос тарзда такомиллаштириш қобилияти билан белгиланади. Бунда эстетик тамойил гўзаллик ва бадийликнинг ўзи ахлоқий қийматга эга бўлади. Инсонни ахлоқан юксалтириш – ҳақиқий санъатнинг эзу мақсади ва вазифаси ҳисобланади.

Нафосат ва ахлоқнинг узвий бирлигини умумийликдан хусусийликка қараб тадқиқ қилинса, у санъат ва ахлоқ ўртасидаги муносабатда янада яққолроқ намоён бўлади. Санъат ва ахлоқ ижтимоий онг шакли бўлиб, уларнинг ҳар иккиси инсон маънавий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Шу боис санъат ва ахлоқ муаммосини тарихийлик нуқтаи назардан уч хил эстетик ёндашувга ажратиш мумкин:

Биринчиси, аксиологик ёндашув. Бунда санъат ва ахлоқ муаммолари айнанлаштирилиб, бадий ижод жараёни ахлоқнинг мақсад ва вазифаларига бўйсундирилади. *Иккинчиси*, ғайриахлоқий ёндашув. Бунда санъат ва ахлоқ шакли бир-

бирига қарама-қарши кўйилади. Ахлоқ ва санъат бир-биридан ажратилиб, эстетизм ва ғайриахлоқий тамойиллар оқланади. *Учинчиси*, санъатга ахлоқий тарбия маскани сифатидаги ёндашув. Бунда санъат ахлоқийлик тамойиллари асосида ўрганилади.

Ўзбек миллий эстетикаси ҳақиқий санъат ва чинакам ахлоқнинг мақсадлари пировардида мос келишидан келиб чиқади. Буни ҳаётий ҳақиқат, юксак ғоявийлик ва бадиий тамойилларга асосланган миллий санъат амалиёти тасдиқлайди. Санъат ва ахлоқнинг ўзаро алоқаси эзулик ва ёвузлик, фидоийлик ва лоқайдлик, адолат ва адолатсизлик, ташаббускорлик ва масъулиятсизлик, муҳаббат ва нафрат каби ижтимоий муаммоларни жамоатчилик эътиборига ҳавола этади. Бу муаммолар санъатда бадиий образлар ёрдамида акс этса, ахлоқда бу ҳолатлар инсоннинг хатти-ҳаракати ва нияти орқали намоён бўлади. Зеро, санъат ахлоқий тажрибани акс эттириб, жамиятнинг ахлоқий идеалини қарор топтиради ва тарғиб қилади.

Санъат юксак маънавийликка интилиш ҳамда инсоннинг эркин ижодий имкониятларини намоён қилишнинг ўзига хос воситаси бўлиб, у ахлоқ сингари маълум бир воситалари билан башорат қилиш вазифасини ҳам бажаради. Шу боис санъатнинг ахлоққа йўғрилган таъсир кучини меъёрда сақлаш лозим. Бу таъсирни кучайтириб ёки сусайтириб юбориш кўзланган мақсадга эришишда монелик қилади. Инсон буюклик ва улғуворликни ҳис этиш учун асар қаҳрамонларининг қарашларини, ўй-фикрларини, унинг хатти-ҳаракатлари ахлоқийлик тамойилларига қай тарзда мос келиш ёки келмаслигини ўрганиши, таҳлил қилиши ва бу жараёни муносиб баҳолашга муайян даражада тайёр бўлиши керак. Ушбу муҳим ҳолатни инobatга олмай туриб, баъзан ахлоқий таназулнинг “айбдори” санъат бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Ваҳоланки, бундай масъулиятни, аввало, ижтимоий воқелик, ҳаётий ижтимоий амалиёт ўз зиммасига олиши керак.

Санъатнинг одамларга ахлоқий таъсири асосан иккита кўринишга эга. Булар – ижобий ва салбий хатти-ҳаракатга асосланган бадиий асар тузилмаси ҳамда шахсни - фикрлашга, ўзини-ўзи баҳолашга ундайдиган эстетик кечинмалардан иборат. Санъатда коммуникация ва ҳис-туйғуларни узатиш усули ҳар хил, яъни бевосита ва билвосита бўлиши мумкин.

Аммо эстетик кечинманинг ахлоқий маъноси ва қиймати уни қабул қилувчи шахснинг муайян ахлоқий ҳолатида намоён бўлади. Санъат таъсирида юзага келадиган ушбу ҳолатнинг моҳияти ва хусусияти баъзан “катарсис” тушунчаси орқали изоҳланади. Шунинг таъкидлаш лозимки, эстетик кечинманинг ўзи ўзгармайди, аммо у ахлоқий ҳис-туйғуни равшанлаштиради. У инсонни юксалтириб, вужудини бутунлай қамраб олади ва унга универсал таъсир кўрсатиб, унинг ақли, ҳисси ва иродасига маънавий озуқа беради. Гарчанд, санъат асари натижасида юзага келган эстетик кечинма билан “алоқа” тугагач, унинг таъсири йўқолмайди, балки у инсон онгининг ахлоқий мавжудлигига чуқур сингиб, унинг ҳаёти ва фаолиятидаги барча соҳаларга, хусусан мотивлари, рағбатлари, қадриятларига ва натижада хатти-ҳаракатлари, умуман шахсий фаолиятга таъсир кўрсатади. Бошқача айтганда, инсон тарбиясини юксалтириш ҳақиқий санъатнинг асосий вазифасидир. Санъат бу вазифани мавжуд воқеликни ҳаққоний ва юксак бадиийлик асосида тасвирлаш, илғор ғояларни ҳолисона ёритиб бериш ҳамда жамиятдаги иллатларни фош этиш орқали амалга ошириши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда санъат ва ахлоқ ўртасидаги диалектик уйғунликни олим Э. Умаровнинг куйидаги фикрлари билан ҳулосалаш мумкин: “Ахлоқ санъатнинг мағзини ташкил этади. Санъат асарлари ахлоқ мазмунига эга бўлмаса, ўзининг инсонпарварлик хусусиятини йўқотади. Санъат ҳамиша ахлоқийлик билан суғорилган бўлиб, унда умуминсоний руҳ устувор қарор топади”¹. Дарҳақиқат, нафосат ва ахлоқнинг диалектик уйғунлиги таҳлил қилинганда, унинг кадрланиш хусусиятлари ҳам намоён бўлиб бораверади.

3.3. Гўзаллик ва эзуликнинг диалектик боғлиқлиги

Бири нафосат фалсафасининг, иккинчиси ахлоқ фалсафасининг бош категориялари ҳисобланган ушбу тушунчалар бир-бири билан яқин алоқадор. Бирок, уларнинг ҳар бири алоҳида воқелик сифатида турлича талқинларга эга. Жумладан, “Гўзаллик нима?” - деган савол азалдан турли баҳс-муноза-

¹ Умаров Э. Эстетика. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 148-149-б.

ратарга сабаб бўлган. “Бирок, гўзалликнинг идрок этилиши, табиатда намоён бўлиши, санъатда акс этиши ҳамда унинг жамият ривожига таъсири ҳақида билдирилган фикрлар, илгари сурилган ғоялар, яратилган таълимотлар ўзининг салмоғи билан аҳамиятлидир. Инсон ва унинг руҳий-жисмоний, ахлоқий-эстетик фаолияти, табиат ва ундаги ҳодисалар, жамият ва унда рўй бераётган ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий жараёнлар гўзалликка ёндашувнинг тарихан таркиб топган асосий объектларидир”¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, гўзаллик ҳақидаги қарашлар ва назариялар марказига «Гўзаллик нима?» деган савол қўйиладию, аммо уларнинг аксариятида «Нима гўзал?» деган саволга жавобни кўрамайди. Бу борада «Хуварноси Ахурамазда кўп гўзалдир, гўзалдир жуда» (*Зардушт*), «Гўзаллик бу ғоялардан иборат ғоянинг ғояси» (*Афлотун*), «Гўзаллик бу турли мусикалар, яхши хулқ-атворга тўғри келадиган, одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир» (*Абу Наср Форобий*), «Ҳар қандай гўзаллик, гўзалликни англай олган муҳаббат объектидир» (*Абу Ҳомид Фаззолий*), «Гўзалликка муҳаббат қўйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади» (*Ибн Сино*), «Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга ҳуш келади» (*Умар Ҳайём*), «Гўзаллик ҳисси, ёқимлилиқ туйғусига боғлиқ ҳолда, одамларнинг бирлашувига, уларда ижтимоий-ахлоқий фазилатларнинг шаклланишига олиб келади» (*Э.Бёрк*), «Гўзаллик манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти» (*И.Кант*), «Гўзаллик – ҳодисага айланган эркинлик» (*Ф. Шиллер*), «То бизга тааллуқли эмас экан, ҳамма нарса гўзал» (*А. Шопенгауэр*), «Гўзаллик – Худо, санъаткор томонидан яратилган иллюзия – ҳаёлотдир» (*Ф. Ницше*) ва шу каби фикрлар гўзалликка турлича ёндашув натижасида юзага келган.

Одатда, гўзаллик икки омил асосида юзага келади. Булар: инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратиладиган гўзаллик; инсон тафаккуридан ташқарида, инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган гўзаллик. Биринчисида, *ақл, руҳ ва ҳиссиёт* устувор бўлса, иккинчисида *макон ва замон* салмоқли ўринни эгалтайди.

Нафосат фалсафасида гўзаллик билишнинг маҳсули бўлиб, воқеликдаги ҳар қандай нарса-ҳодисанинг гўзаллиги

¹ Хусанов Б. Гўзаллик нимадир. //Тафаккур. 2008. №1. 16-б.

унинг ишончлилик, ҳаққонийлик ва реаллиги билан белгиланади. Зеро, инсон назари тушган ва англаган гўзалликкина қадриятга айланади. Бундан ташқари, инсон гўзаллик ҳақидаги дастлабки маълумотни 5 та сезгининг энг ривожланган тури бўлмиш кўриш орқали ўзлаштиради, ундан сўнг эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш ва тана сезгиси натижасида гўзаллик англонади ҳамда ҳис этилади. Шундай экан, гўзаллик хусусиятларининг намоён бўлишида сезгиларнинг алоҳида аҳамиятга эга эканлигини эътибордан четда қолдирмаслик зарур. Шунингдек, гўзаллик ҳақидаги қарашлар таҳлили шундан далолат берадики, мазкур беш сезги ҳам гўзалликни тўлақонли акс эттириш учун етарли эмас.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, миллий нафосатшунослигимизда гўзаллик тушунчасининг маънавий қадриятлар ва янгича қарашларга асосланган илмий талқини ва унга ёндашувнинг ўзига хос кўринишлари шаклланди. Бу борада соҳа олимлари Тилаб Маҳмудов, Эркин Умаров, Наим Ғойибов, Акназар Қурбонмамадов, Абдулла Шер, Маҳмуд Абдуллаев, Баҳодир Хусанов ва бошқаларни гўзалликнинг илмий-назарий асосларига доир изланишларини алоҳида қайд этиш мумкин. Жумладан, гўзаллик “инсон ва ҳодисаларни умуминсоний ва миллий қадрият сифатида белгиловчи ижтимоий, ижобий ва ижодий тушунча”¹ сифатида ўрганилиши миллий нафосатшунослигимизда гўзалликка бўлган янгича ёндашув шарофатидир, десак асло муболаға бўлмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, гўзаллик муаммосини ўрганишга доир тадқиқотлар кўлами нихоятда кенг қамровли. Гўзалликка бўлган муносабат ва қарашларнинг нисбийлиги, унинг тарихан ўзгарувчанлиги, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни масалаларига доир файласуфларнинг қатор тадқиқотлари мавжуд. Гўзаллик муаммосининг шахс ва жамият муносабатларида намоён бўлиш хусусиятларига доир илмий тадқиқот олиб борган Б.Хусанов гўзалликни қуйидагича таснифлаштирган:

“Эстетик тафаккур тарихида гўзаллик ҳақидаги қарашларни умумий таҳлилига бағишланган илмий изланишлар;

¹ Маҳмудов Т. Гўзаллик. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашр. 2002. 3-ж. 139-б.

Табиат, жамият, инсон муносабатларида гўзалликнинг намоён бўлиш хусусиятларига доир тадқиқотлар;

Санъат, адабиёт ва маданият фалсафасида гўзалликнинг таҳлили масалаларига бағишланган тадқиқотлар;

Гўзалликни моддий маданият, ишлаб чиқариш муносабатлари, технологик тараққиёт билан боғлаб ўрганиш;

Гўзалликнинг миллий ва умуминсоний кадриятлар, маънавий жараёнлар билан боғлиқ аксиологик-фалсафий жиҳатларини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар”.¹

Дарҳақиқат, гўзаллик ижтимоий воқелик сифатида табиат ҳодисаларида, жамият тараққиётида ва инсонлараро муносабатларда намоён бўлади. Пурвиқор тоғлар, чексиз уммонлар, ям-яшил боғлар ҳамда майин шаббода, қуёш тафти, ой нури, оппоқ қор, камалак жилоси каби табиат ҳодисалари табиий гўзаллик маҳсулидир. Бу гўзалликлар инсон учун табиатни асраш, ундан баҳра олишнинг манбаи бўлиб, табиатни эстетик кадрият сифатида қадрлашни тақозо этувчи восита бўлиб хизмат қилади. Жамиятдаги гўзаллик эса шахс, миллат ва халқ манфаатларининг уйғунлигини таъминловчи адолат, инсонпарварлик, тенглик, қонун устуворлиги каби тамойилларнинг таъминланиши билан белгиланади.

Гўзаллик табиат ҳодисаси, жамият ва инсон тафаккури маҳсули сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

- гўзаллик субъектив образлар, тасаввурлар, идрокларларнинг ҳосиласи. Гўзаллик объективлик ва субъективликнинг ўзаро муносиблигидир;

- гўзаллик нарса, ҳодиса ва воқеалар орқали инсонни маълум бир мақсадлар сари етаклайдиган, руҳлантирадиган, илҳом бағишлайдиган, яъни уйғун жараёнларнинг хоссасидир;

- гўзаллик инсоннинг эркин фаолиятидир, яъни эркин ижод, меҳнат бўлмаган жойда гўзаллик ҳам тўлиқ намоён бўлмайди;

- гўзаллик одамларнинг жамики юксак ахлоқий фазилатларини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий-маданий воқеликдир.

Шундай экан гўзаллик мавҳум эмас, балки муайян шакл-шамойил, маъно-мазмун, моҳиятга эга бўлган реал нарса,

---

¹ Хусанов Б. Гўзалликнинг шахс ва жамият муносабатларида намоён бўлиш хусусиятлари. Дисс...фал. фан. ном. –Т.: 2002. 5-6.

ходисадир. Гўзалликнинг халқчил хусусиятларини замонавий эстетик ҳамда ахлоқий қадриятлар билан уйғунлаштириш натижасида умумманфаатга хизмат қилиши асосий вазифаларидан биридир.

Инсонни ҳар томонлама камол топтириш ҳамда жамиятнинг барқарор тараққиётини таъминлаш бевосита ва билвосита ахлоқ ва нафосат, гўзаллик ва эзгуликнинг уйғунлигига ҳам боғлиқ. Тўғри, жамият ва табиат гўзаллиги учун ҳам эзгуликнинг билвосита зарурияти мавжуд. Бироқ, ана шу мавжудликни рўёбга чиқариш инсондан бошланишини инобатга олсак, гўзаллик ва эзгуликнинг уйғун ривожланиши инсон фаолияти учун устувор аҳамиятга эга эканлигини ҳис этиш мумкин.

Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади. Яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис ўтмиш алломалар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, ахлоқ фалсафасининг энг муҳим категорияси ҳисобланган эзгулик, инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади. Шу нуқтаи назардан эзгулик – инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб боровчи фазилат; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи қадрият сифатида баҳоланади. Эзгуликнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади ва бевосита ахлоқий хатти-ҳаракат натижасида юзага чиқади. Бундан ташқари, эзгуликда шахсий манфаатдан кўра, умумманфаат устувор ҳисобланади.

Эзгулик юксак ахлоқийлик сифатида жамиятнинг ижтимоий тараққиёт ҳодисаси нуқтаи назардан бир қатор хусусиятларга эга. У:

- стихияли, кўр-кўрона ишлар эмас, балки инсоннинг шахсий манфаатларидан жамият ва халқ манфаатининг юксаклигига асосланган оқилона хатти-ҳаракатлар натижаси;
- мажбурийлик натижаси эмас, балки виждон амри билан амалга ошириладиган ахлоқий воқелик;
- инсон ахлоқий идеалига мувофиқ келадиган реал ахлоқий муносабатнинг ижобий мазмуни;

- инсон зийнати ва юксак қадриятга айланган ижтимоий ҳодиса.

Гўзаллик ва эзгуликнинг юқорида қайд этилган хусусиятларнинг бирида намоён бўлиш шакллари уларнинг эстетика-ахлоқий қадрият мақомида эътироф этилишини таъминлайди. Гўзаллик ва эзгуликнинг юксак қадрият сифатидаги диалектик уйғунлигини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, гўзаллик ва эзгулик ижтимоий борликнинг мавжудлик шакллариға хос бўлган реалликнинг хусусиятлари бўлганлиги учун ҳам бир-биридан ажралмасдир, узвий бирлик ва алоқадорликдаги бир таркибли ҳодисадир.

Иккинчидан, инсон фаолиятида эзгулик ва гўзаллик унинг ҳам ботиний, ҳам зоҳирий оламида акс этади. Шу боис улар бир-бирини тўлдириб туради.

Учинчидан, инсоний гўзаллик эзгулик орқали намоён бўлади. Бунда эзгулик гўзалликни белгилайди, яъни эзгу мақсад, гўзаллик эса воситага айланади.

Тўртинчидан, гўзаллик нисбий, ўзгарувчан характерға эға бўлган тушунча бўлиб, эзгулик эса барча давр учун ўзгармасдир.

Гўзаллик ва эзгулик, нафосат ва ахлоқнинг уйғунлиги, уларнинг инсон камолотидаги ўрни, шахс тарбияси ва ҳаётий аҳамияти ҳам бадий, ҳам илмий талқинда тараннум этилган:

Яхшилик кўзловчи бўйниға зинҳор

Қилич тортма бўлса ҳамки гуноҳкор. (Низомий Ганжавий);

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиқ,

Етар яхшиликдан онға яхшилик. (Алишер Навоий);

Киши чиройиға ички дунёси эшидр,

Юз кўрки билан унинг феъл-атвори тенгдир. (Юсуф Хос Ҳожиб);

Кишини гўзал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Чиройли хулқ хунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур аълан нурдир. (Хуррамай);

Нимаки гўзал экан, - у ахлоқийдир. (Г.Флобер);

Инсоннинг ички оламидаги эзгулик-қуёшидр. (В.Гюго);

Ҳаётимизнинг абадий ва олий мақсади-эзгуликдир. Яхшиликни биз қандай тушунмайлик, ҳаётимизнинг ўзи яхшиликка интилишдан бошқа нарса эмас. (Л.Н.Толстой);

Гўзаллик кишининг ёқимли хулқлар билан безанишидир.
(Абдулбарокот Қодирӣ)¹

Ахлоқ ва нафосат уйғунлиги ҳамма вақт қадрият тушунчаси орқали воқеликка айланади. Зеро, қадриятга айланмаган ҳар қандай воқелик инсон эътиборидан четда қолиб кетаверади. Шунинг учун инсонларда, аввало, бунёд этилган, шаклланган умуминсоний қадриятларни қадрлаш туйғусини, масъулият ҳиссини ошириш, уларни ҳурматлаш орқали мустақкамлашга ва юксалтиришга даъват этмоқ зарур.

Нафосат ва ахлоқ, гўзаллик ва эзгуликнинг диалектик уйғунлигига доир илмий таҳлиллар асосида “қадрлаш” тушунчасининг моҳиятини умумий тарзда қуйидагича изоҳлаш мумкин: яъни, қадрлаш – бу умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларга айланган эзгу ишларга нисбатан юксак ифтихор ва ҳурмат туйғуси билан муносабатда бўлиш ҳамда олижаноб эзгу ниятларни амалга оширишга қаратилган сўз ва иш бирлигига асосланган эстетик-ахлоқий фаолиятдир. Қадрлаш бу қадрланадиган тушунчанинг қай тариқа эзгу ва гўзал эканлиги, умуминсонийлик ва миллийликка дахлдорлиги, тарихийлик ва замонавийликни мужассам этганлиги каби қатор хусусиятлар билан эстетик-ахлоқий мазмун касб этади. Масалан, Мустақиллик, Тинчлик, Эрк каби тушунчалар инсон учун ниҳоятда қадрланадиган тушунчалардир. Бу қадрият қуйидаги мезонларга асосланади:

- азалий орзунинг машаққатли меҳнат ва тинимсиз кураш билан қўлга киритилганлигини унутмаслик, эса сақлаш, аждодларнинг чеккан заҳматини доимо қалбан ҳис қилиш;

- мустақилликни мустақкамлаш, келгуси авлодларга етказиб бериш учун ҳалол, виждонан, фидокорона, қаҳрамонона меҳнат қилиш ва бунёдкорлик ишларини амалга ошириш;

- мамлакатни асраб-авайлаш, уни турли таҳдид ва тажовузлардан ҳимоя қилиш;

- инсонлараро муносабатларда эзгулик ва гўзалликнинг устуворлигини таъминлаш;

- ёш авлодни мустақиллик, руҳида тарбиялаш ва ҳоказолар билан ифодаланади.

¹ Тафаккур гулшани. –Т.: Ғ.Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1989.

Ҳаётда ана шу мезонларга амал қилиш орқали Мустақилликни нафосат ва ахлоқ уйғунлигининг қадрланиш рамзи сифатида инсонлар онгида айниқса, ёшлар қалбига эстетик ва ахлоқий қадрият сифатида жойлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, нафосат олами ва ахлоқий ҳаёт уйғунлигини қадрлашнинг ўзига хос мезонлари мавжуд бўлиб, булар – қаҳрамонлик, жасорат, қатъиятlilik, огоҳлик, вафодорлик, ҳаё, иффат каби қатор ахлоқий фазилатлардир.

Гўзаллик ва эзгуликнинг диалектик бирлиги бевосита нафосат ва ахлоқнинг диалектик бирлигига асосланади. Бу асос, аввало, инсоний муносабатларда, қолаверса, инсоннинг табиатга ва жамиятга бўлган эстетик-ахлоқий муносабатида яққол намоён бўлади, мустаҳкамланади. Зеро, инсон ахлоқий ва эстетик оламининг уйғунлигига эришиш юксак саодатдир.

3.4. Эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиши ва унинг оқибатлари

Дарҳақиқат, қаерда уйғунлик бўлса, ўша ерда мустаҳкам тараққиёт ва гўзал хулқ шаклланган. Аксинча, нафосат ва ахлоқ уйғунлигидаги қадриятларнинг меъёрлари бузилиши эса эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланишига, яъни одамларнинг маънавий таназулга олиб келади. Зеро, ғайриэстетик ва ғайриахлоқий тамойиллар инсон ва жамиятда тарихан таркиб топган қадриятларни қадрсизланишига олиб келади. Глобаллашув даврида қадрсизланиш муаммоси аксиология фанининг долзарб муаммоларидан бирига айланди. Қадрсизланиш ҳақида олим Қ.Назаров шундай дейди: “Қадриятларни шахсий даражада қадрсизланишида: а) шахс қадрини ҳаддан ортиқ бўрттириш; б) шахсни қадрият объекти сифатида қадрламаслик; в) баъзи қадриятларнинг шахс учун индивидуал тарзда қадрсизланиши; г) шахснинг қадрият қадрини яхши англамаслиги, билмаслиги тушунмаганлиги билан боғлиқ сабаблар мажмуини кузатиш мумкин”.¹

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қадрсизланиш тушунчасини жамият томонидан ўрнатилган ижтимоий нормаларни муайян субъектлар томонидан билиб-билмасдан тан олмаслик, онгли ёки онгсиз тарзда бузиш туфайли инқирозга учраш жараёни сифатида тушуниш мумкин.

¹ Назаров Қ.Н. Аксиология: қадриятлар фалсафаси. –Т.: Маънавият. 1998. 82-83-б.

Қадрсизланиш асосан шахсий ва умумижтимоий даража-ларда намоён бўлади. Қадрсизланишнинг *шахсий даражаси* индивидуал тарзда намоён бўлиб, у ҳаётдан безиш, аламза-далик, ҳаётий идеалларсиз ва мазмунсиз яшаш каби тушкун кайфиятлар шаклида намоён бўлади. Бу жараённинг юзага келиши адолатсизлик, бепарволик, камситилиш ёки зулм каби салбий ҳолатлар билан боғлиқ бўлиб, бунинг натижасида инсон ҳаётдан безиб, унда ўч олиш, зулм қилиш туйғулари кучаяди. Қадрсизланишнинг *умумижтимоий даражаси* – жа-миятни жипслаштириб турган муайян қадриятлар тизимидаги бош халқа – ҳукмрон ғоя ва мафқуранинг тараққиёт босқич-ларида дош беролмаслиги туфайли келиб чиқадиغان маънавий инқироз шаклида намоён бўлади. Бунга собиқ шўролар тузу-мини мисол қилиб келтириш мумкин. Коммунистик мафқура-нинг таназулга учраши йиллар давомида шаклланган ва халқ онгига сингдирилган собиқ шўроча “адолат”, “бахт”, “қаҳра-монлик”, “улуғворлик” каби қадриятларнинг ёлгон эканлиги ошкор бўлди. Натижада бу қадриятлар секин-аста халқ та-факқурида қадрсизланди.

Инсоннинг эстетик тушунчалари билан ахлоқий идеаллари орасидаги зиддият ўз навбатида қадриятларни қарор топишига монелик қилади. Шунинг учун ҳар қандай қадрсизланиш, аввало, эстетик ва ахлоқий таназул шаклида кўзга ташланади. Жумладан, эстетик қадриятларнинг қадрсизланишига олиб келувчи алоҳида сабаблар мавжуд бўлиб, булар асосан: а) во-келikka эстетик муносабатда инсоний туйғулар ўзининг эс-тетик табиатидан ажралиб қолишида; б) эстетик кечинма жараёнида инсоннинг ички дунёсида, унинг ҳаётга бўлган муносабатидаги маънавий ўзгаришларнинг йўқолиб бориши натижасида; в) шахснинг эстетик дидни, гўзалликни етарлича баҳолай олмаслиги, эстетик қизиқишнинг йўқолишида;

г) инсон эстетик эҳтиёжини қондирувчи восита ва омил-ларнинг етарли эмаслиги каби ҳолатлар билан белгиланади.

Шунга кўра, эстетик қадриятларнинг қадрсизланиши деб, жамият томонидан тан олинган нафосат олами талабларини қадрламасдан, уларни қўпол тарзда бузиш туфайли келиб чиқадиغان эстетик аксил маданиятнинг пайдо бўлиш жараё-нига айтилади. Ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиш жа-раёни эстетик қадрсизланиш жараёни билан деярли бир хил кўринишга эга. Бироқ, бунда муаммо шахс ва жамият муно-

сабатлари билан чекланади. Жумладан, ахлоқий кадриятларнинг кадрсизланиши: инсоннинг жамиятда ўз кадр-қиммати билмаслиги натижасида; жамиятда маънавий бекарорликнинг юзага келиши ҳамда моддий фаровонликнинг таъминланмаслиги сабабли; меҳнат жамоаларида соғлом муҳитнинг йўқолиши туфайли; инсоннинг доимий турмуш тарзи билан боғлиқ зиддиятларнинг юзага келиши натижасида; ғоявий тарбиянинг тўғри йўлга қўйилмаганлиги оқибатида; меҳнат тақсимоотида ижтимоий адолат тамойилларининг бузилиши натижасида; инсоннинг рухий фаолиятидаги ўзгаришлар ва ҳоказолар туфайли юзага келади. Шунингдек, ахлоқий кадриятларнинг кадрсизланиши кишилар ўзгаларнинг инсоний кадр-қиммати ҳурмат қилмасликлари, юксак маънавий туйғуларнинг паймол қилиниши ҳамда тинчлик, хотиржамлик каби тушунчаларнинг қадрига етмасликлари орқали намоён бўлади.

Ахлоқий кадриятлар кадрсизланишининг хавфли жиҳати шундаки, ўзаро ҳурмат ва эътиқоднинг йўқолиши бир кишининг фаолиятига таъсир қилибгина қолмай, у жамият маънавий-маданий тараққиётига ҳам таҳдид солади. Зеро, ўз қадрини билмаган инсон бошқатарни ҳам кадрламаганидек, у энди мавжуд кадриятларни ҳам инкор эта бошлайди. Шу маънода ахлоқий кадриятларнинг кадрсизланиши – жамият томонидан ўрнатилган умумий ахлоқий талабларни одамлар томонидан муайян ғаразли мақсадларни қўзлаб атайин бузиши туфайли келиб чиқадиган умуминсоний, миллий, шахсий ахлоққа зид иллатларнинг содир бўлиши ва амал қилиши жараёнларидир.

Дарҳақиқат ахлоқий кадриятларни кадрлашдаги меъёрнинг бузилиши пировардида мавжуд кадриятларнинг кадрсизланишига олиб келади. Натижада, адолат адолатсизликка, қувонч ғазабга, ҳалоллик нопокликка, муҳаббат нафратга, эзгулик ёвузликка, садоқат бевафоликка, олийжаноблик-вахшийликка, бағрикенглик лўттибозликка айланади. Зеро, жамиятда биргина адолат мезонларининг бузилиши қандай оқибатларга олиб келишини, тасаввур қилиш қийин эмас. Юртбошимизнинг “Халқ очликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди,”¹ - деган пурмаъно гаплари ахлоқий кадриятлар кадрсизланишининг олдини олиш учун айтилган даъватдир.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т.7. –Т.:Ўзбекистон. 1999. 239-б.

Ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиши, ўз навбатида, эстетик таназулга, барча қадриятларнинг қадрсизланиши эса ахлоқий бузилишларга олиб келади. Булар бир-биридан ажралмайдиган, бири-иккинчисига сабаб бўладиган ижтимоий жараёнлар ҳисобланади. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий ҳаётида мавжуд бўлган салбий жараёнлар – умуминсоний, миллий, шахсий ахлоқ ҳамда нафосатга зид иллатлардир. Уларни келтириб чиқарадиган оқибатларни эса ахлоқий ва эстетик таназул, деб аташ мақсадга мувофиқдир. Унинг келиб чиқиш сабабларини чуқур таҳлил қилиш ва моҳиятини билиш, шу асосда уларни бартараф этиш йўллариини ишлаб чиқиш ҳозирда эстетика ва ахлоқшунослик илми олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини бунёд этиш босқичма-босқич амалга ошириладиган табиий-ижтимоий жараённинг бориши, бир томондан эса мулкни хусусийлаштириш ишларини тез ва соз ўтказиб, тежамкорликка, сифатга асосланган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишни тақозо этса, иккинчи томондан, одамларда ижтимоий мулкчилик ҳукмронлиги йилларида шаклланган боқимандалик психологиясини тугатиш билан боғлиқ қийинчиликларни енгишни ҳам талаб қилади.

Бир тузумдан иккинчисига ўтиш даврида ушбу ишларни амалга оширишда бир қатор иқтисодий, сиёсий, маънавий зиддиятларнинг бўлиши табиий ҳолатдир. Ана шу зиддиятлар мамлакатимизда яшаётган баъзи бир ирода ва эътиқоди суст одамларни ахлоқий ва эстетик таназулга дучор этиши муқаррар. Жамиятда мавжуд зиддиятлар, яъни таълим-тарбия соҳасида йўл қўйилган хато ва камчиликлар ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг қадрсизланишига олиб келувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бундай ҳолатда одамлар шуурини ёмонлик, безорилик, юлғучлик, хунуклик, пасткашлик, кўрқоқтик, хиёнат каби иллатлар эгаллаб том маънодаги қадрсизланиш бошланиб шахс, миллат, жамият ахлоқий ва эстетик таназулга юз тутади. Шунинг учун ҳам шахс, миллат, давлат, жамиятнинг ахлоқий ва эстетик жиҳатдан таназулга учрамаслиги, ундаги эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиб бормаслиги учун унинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш, уларни ўз вақтида олдини олиш ва бартараф этиш

долзарб масалалар қаторига киради. Шу нуктаи назардан, *ахлоқий ва эстетик таназзул* – кишиларнинг жамият ва давлат томонидан белгилаб қўйилган ахлоқий-эстетик нормалар, касбий бурч ва вазифаларни бажаришда ўзларининг шахсий манфаатларини халқ манфаатларидан устун қўйиб, суниетъмо-л қилишларида кўплаб иллатларнинг авж олдирилиши натижасидаги фожиавий хатти-ҳаракатларнинг мажмуидир.

Ахлоқий ва эстетик таназзул жамиятда бирданига рўй бермайди. Ҳар қандай таназзул, аввало, ахлоқий ва эстетик онги ривожланмаган, маънавий маданияти паст, мафкуравий иммунитети ҳосил бўлмаган кимсаларнинг жамиятга нисбатан салбий муносабаги орқали юзага чиқа бошлайди. Бу секин-аста жамиятда соғлом муҳитнинг бузилишига, одамлар ўртасидаги ишончсизлик, қатъиятсизликнинг авж олишига, ҳушёрлик ва жонкуярлик ўрнини лоқайдлик, бепарволик каби иллатларнинг шаклланишига олиб келади. Бунда фуқаролар орасида ахлоқий ва эстетик жиҳатдан бузилишнинг икки тури: энг аввало, биринчиси ёшларнинг тажрибасизлиги, ахлоқий ва эстетик, ҳуқуқий маданиятнинг билмаслиги, қийин шароитларда ўзини йўқотиб қўйиши туфайли бўладиган; иккинчиси, ҳаётда катта тажриба орттирган онгли равишда ахлоқий бузукликка йўл қўйиши асосида юзага келадиган ҳолатларда кўриш мумкин.

Ахлоқий ва эстетик таназзул мавжуд ёвуз кучлар таъсирида ҳам амалга оширилади. Қаллоблик, босқинчилик, терроризм, тажовузкорлик каби жиноий ҳолатлари жамият аъзоларига нафақат жисмоний таҳдид солади, балки уларнинг маънавий онгини ҳам бузади. Шунингдек, меҳнат жамоаларида раҳбар ва ходим ўртасида маънавий-ахлоқий муҳитнинг носоғломлиги ахлоқий ва эстетик таназзулга олиб келадиган шароитлардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу ерда соғлом ахлоқий муҳит ўрнини хушомадгўйлик, мансабпарастлик, лаганбардорлик каби салбий хатти-ҳаракатлар эгаллайди ва ҳоказо.

Кишилар ўртасидаги муносабатлар тизимида ҳамда жамият ижтимоий тараққиётида ахлоқий ва эстетик таназзулга олиб келувчи объектив ва субъектив сабаблардан ташқари, қатор салбий омиллар ҳам мавжуд. Ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий-бошқарув, интеллектуал, маънавий-руҳий омиллар шулар жумласидандир.

Ҳуқуқий омиллар. Бу қонунларнинг муқаммал эмаслигида, бошқарув тизимида турли хил зиддиятларни келтириб чиқарувчи буйруқбозликда, қонунларни халқ томонидан ҳурмат қилинмаслигида, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қондаларнинг устуворлиги ҳамда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари таъминланмаслигида кўринади.

Иқтисодий омиллар. Мақсадли рағбатлантиришнинг мавжуд эмаслиги, меҳнатнинг нотўғри тақсимланиши, монополияга қарши қурашнинг мавжуд эмаслиги. Товарлар, сармоя ва иш кучи каби бозорларнинг шаклланмаганлиги каби қатор салбий омиллар бозор муносабатлари жараёнида ахлоқий ва эстетик таназзулни юзага келтиради.

Ташкилий-бошқарув омиллари. Бу малакали кадрлар тайёрлашдаги нўноқлик, таълим беришнинг, маънавий, ахлоқий ва касб малакаси бўйича тарбиялашнинг эскича қолипдаги тамойиллар асосида олиб борилиши, янгича фикрловчи кишиларни тайёрлаш ва тарбиялаш ишларига лоқайд муносабатда бўлиш каби салбий ҳолатларда кўринади.

Интеллектуал омиллар. Мазкур омил мутахассислар билим савиясининг талаб даражасида эмаслиги, эскича иш юриши, замонавий технологиялардан фойдалана билмаслик, ташаббускорлик салоҳиётидан маҳрум бўлган боқимандалик кайфиятидаги кишиларнинг жамият ҳаётига суқилиб кириши билан белгиланади.

Маънавий-руҳий омиллар. Бу омил маънавий инқирознинг барча кўринишлари орқали намоён бўлади.

Ахлоқий ва эстетик бузилишлар бевосита ёки билвосита шакллар орқали ҳам намоён бўлади. Хусусан, унинг бевосита шакли инсонларнинг бир-бирларига нисбатан раҳмсизлиги ва ёвузлигининг кучайиб бориши, инсоннинг олий қадрият сифатидаги асл моҳиятининг камситилиши сингари ижтимоий иллатларнинг инсон ҳаётига нисбатан таҳдида кўринади. Билвосита шакли эса лоқайдлик, давлат мулкани талон-тарож қилиш, миллий қадриятларни камситиш коррупция ва порахўрлик, кўзбўямачилик каби салбий ҳолатларни юзага келиши билан изоҳланади.

Юқорида таъкидлаганларимиз ахлоқий ва эстетик таназзулнинг олдини олишга ва уни бартараф этишга қаратилган ишларнинг ибтидоси, аввало, жамият аъзоларининг эстетик

дунёқарашини бойитиш, ахлоқий тафаккурини юксалтиришда, айниқса, ёш авлодни турли хил таҳдидлардан асраш, соғлом турмуш тарзига ўргатиш, уларда юксак ватанпарварлик, эрксеварлик туйғуларини қарор топтириш, илмга бўлган рағбатни янада кучайтириш, илмий ва ижодий қобилиятларини эркин намоён эттириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш каби вазифаларни ўз ичига қамраб олади. Бу омиллардан оқилона фойдаланиш эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг бузилишларини олдини олади. Натижада, инсон – олий кадрият сифатида жамиятда ўзининг ҳақиқий ўрнини топади.

3.5. Миллий эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг қарор топиши ва уларнинг уйғун ривожланиш қонуллари

Ўзбек халқининг мустақилликка эришиши одамларнинг дунёқарашини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Улар етмиш йилдан ортиқроқ вақт ичида ҳукумронлик қилган коммунистик ғоянинг маънавий тазйиқи исканжасидан қутулиб олам ва одам ҳақида янгича фикрлай бошладилар.

Янгича фикрлаш биринчидан, аждодларимизнинг қолдирган моддий ва маънавий меросини, иккинчидан, жаҳон халқларининг барча соҳаларда тўплаган илғор тажрибаларини ўрганишдан бошланди. Натижада, моддий ва маънавий ривожланишнинг янгича ўзига хос бўлган "ўзбек модели" яратилди. Бу моделнинг бош ғояси – эришилган мустақилликни сақлаш, мустаҳкамлаш ва уни келгуси авлодларга эсон-омон етказишдир. Чунки мустақиллик ўзининг оламшумул аҳамиятига кўра ўзбек халқи учун энг олий кадриятдир.

Мустақиллик – олий ахлоқий ва эстетик кадрият. Мустақиллик сўзи арабча "мустақил" деган сўздан олинган бўлиб, луғавий маънода: ихтиёри ўзида бўлган, тобе, қарам бўлмаган; ўзганинг ёрдамисиз ёки раҳбарлигисиз иш қила оладиган, ўзича фикр юрита оладиган, яшай оладиган деган маъноларни англатади.¹

Мустақилликнинг ўзбек халқи учун олий кадрият эканлиги И.А.Каримовнинг: "Биз учун мустақиллик – энг аввало ўз тақди-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашр. 2006. 2-ж. 652-б.

римизни қўлимизга олиш, ўзлигимизни англаш, миллий кадриятларни, урф-одатларимизни тиклаш, ҳаммамиз учун мўътабар шу заминда, ҳар бир хонадонда тинчлик-осойишталикни, барқарорликни сақлашдир. Азиз Ватанимизда адолат, инсоф, дину диёнаг, меҳру-оқибатни қарор топтиришдир.

Биз учун Мустақиллик – Оллоҳнинг ўзи эл-юртимизга инъом этган табиий бойликларга эгалик қилиш, халқимиз қудрати, салоҳияти ақлу заковатига таяниб, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила учун муносиб ҳаёт қуриш, келажақ авлодлар учун озод ва обод Ватан қолдиришдир.

Биз учун Истиқлол – миллатимиз, мамлакатимизнинг жаҳонда обрў-эътибори, шон-шавкати кўтарадиган соғлом авлодни, ҳар жиҳатдан баркамол ва фидойи ўғил-қизларни тарбиялаш, уларни вояга етказиш ва бахтини кўришдир. Ҳар бир фуқаромиз учун – миллати, ирки ва диний эътиқодидан қатъи назар – эркинлик, тенглик, биродарлик учун муносиб шароит яратиб беришдир.

Биз учун Истиқлол – давлатчилигимизни мустаҳкамлаш, буюк келажагимизнинг пойдеворини қуриш, миллий онгимиз ва фахримизни юксалтириш, жаҳон ҳамжамятида муносиб ўрнимизни эгаллашдир”¹, - деган сўзларида ўзининг яққол ифодасини топган.

Юқоридаги фикрлардан ҳам кўриниб турибдики, мустақиллик, бир томондан олий иқтисодий кадрият бўлса, иккинчи томондан олий ҳуқуқий кадрият, учинчи томондан олий сиёсий кадриятдир. Аслида мустақиллик ўзининг маъно-мазмунига кўра халқимизнинг кундалик ҳаётидан жой олган олий ахлоқий ва эстетик кадриятдир. Бунинг мазмуни мустақилликнинг халқимизга эркинлик берганлиги, ҳаётий адолатни қарор топтирганлиги, яхшилик эшикларини очиб улуғворлик сари юз туганлиги, барчани қаҳрамонона меҳнат ва ижодга чорлаганлиги билан ифодаланadi.

Мустақиллик, энг аввало, эркинликни ўзида мужассамлаштирган янги ўзбекона ахлоқий кадрият бўлиб, унинг вужудга келиши ва шаклланиб бориши қуйидагилар билан ифодаланadi.

¹ Каримов И.А. Биздан озоод ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.:Ўзбекистон. 1996. 283-284-б.

1. Мустақиллик ўзбек халқига иқтисодий эркинлик берди. Маълумки, собиқ мустабид тузум даврида ҳамма нарса давлат мулки бўлиб, унинг яқка ҳукмронлиги одамларни ихтиёрий равишда меҳнат, ижод қилишга, унинг натижаларини кўпайтиришга, асраб-авайлашга имкон бермасдан, охир-оқибатда одамларнинг эркинликларини бўғиб, уларнинг онгида боқимандалик кайфиятини келтириб чиқарар, бу эса ўз навбатида жамиятнинг иқтисодий жиҳатдан ўсишига халақит берар эди.

Мустақиллик эса мулкни давлат тасарруфидан чиқариб кўп мулкчилик тизимини жорий қилди. Халқ мулкчи бўлиб ўзи яратган моддий ва маънавий бойликларнинг ҳақиқий соҳибига айланди. Оқибатда, янгича мазмунга эга бўлган мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Одамлар эндиликда ўзи учун, оиласи учун, халқ учун тадбиркорлик, ташаббускорлик ва тежамкорлик билан эркин меҳнат қила бошладилар.

Жамоатчилик фикрини ўрганиш “Ижтимоий фикр” маркази томонидан Ўзбекистон мустақиллигининг 15 йиллигига бағишлаб 2006 йилда ўтказилган сўров натижаларига кўра респондентларнинг 70% и ўзларининг иқтисодий фаолият эркинликлари таъминланганлигини эътироф этганлар¹. Бу мустақил мамлакатимизда иқтисодий эркинликнинг тўла қарор топаётганлигидан, эркин ижодий меҳнатнинг қадр топиб, одамларнинг эркин ва фаровон ҳаёт кечиришининг манбаига айланиб бораётганлигидан дарак беради.

Мустақиллик туфайли ўзбек халқи эришган иқтисодий эркинликнинг янги ахлоқий қадрият сифатидаги мазмуни биринчидан, мулкка эгаллик қилиш тинч-тоғув, қонун асосида, имкониятлар ва салоҳиятлар ҳисобга олинган ҳолда, яхши эзгу ниётлар билан амалга оширилаётганлиги, иккинчидан, мулкдорларнинг мулкни кўпайтириш ишлари барчанинг манфаатини кўзлаб, босқичма-босқич тарзда “ҳар қайси инсон ва оила бадавлат бўлса, жамият ва давлат ҳам кучли ва қудратли бўлади”, деган тушунча асосида олиб борилаётганлиги, учинчидан, мулкка эгаллик қилган фуқароларнинг фаровон турмуш кечиришлари учун эркинлик, тадбиркорлик ва ташаббускорлик билан самарали, ижодий меҳнат қилаётганликлари билан ифодаланади.

---

¹ Убайдуллаева Р., Ота-Мирзаев О. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри социологияси (назария, услубиёт, амалиёт). – Т.: Ижтимоий фикр. 2006. 163-б.

2. Мустақиллик ўзбек халқига сўз ва фикр эркинлигини берди. Собиқ иттифоқда ҳукмрон бўлган коммунистик мафкура ўзбекларни ўз тарихидан, тилидан, динидан жудо қилиб, уни "манкурт"га айлантириб ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйган эди.

Мустақиллик ўзбек халқининг миллий-маънавий қадриятларини тиклади, унга сўз, фикр, дин, виждон эркинлигини берди. "Ижтимоий фикр" маркази томонидан 2006 йилда ўтказилган социологик сўровларда сўралганларнинг 76% ўзларининг амалда сўз ва фикр эркинлиги таъминланганлигини эътироф этдилар¹.

Мустақиллик шарофати туфайли ўзбек халқи эришган сўз ва фикр эркинлигининг янги ахлоқий қадрият сифатидаги мазмуни биринчидан, ўзбек тилининг ҳаётдаги тарихий ўрнини тиклаганлиги, унинг ахлоқий ва эстетик жозибасини намойиш қилишга тўлиқ имконият яратиб берганлиги, иккинчидан, ҳар бир фуқаронинг дилидаги фикрини очиқ ойдин баён қилиши, тўғри танқид учун таъқиб қилинмаслиги, учинчидан, эркин ижод қилиш учун барча шарт-шароитларнинг, айниқса, ижобий ахлоқий ва эстетик муҳитнинг яратиб берилганлиги ва ҳоказолар билан ифодаланади.

3. Мустақиллик ўзбек халқига моддий, маънавий, шахсий қадриятларини тиклаш ва шу аснода ўзининг моддий ва маънавий ҳаётини диалектик уйғунликда ташкил қилиш учун барча шарт-шароитларни яратиб берди ва бермоқда. Собиқ мустабид тузум эса ўзбек халқини ўзлигидан айириб, миллий-маънавий қадриятларидан жудо қилган эди. Ўзбек халқининг азалий эстетик ва ахлоқий қадрияти бўлган дostonлари, эртақлари, термалари, миллий байрамлари ва бошқа урф-одат, маросим, анъаналари "синфийлик" нуктаи-назаридан қайта-қайта кўриб чиқилиб, қайта-қайта тақиқланиб, унинг дилини фаромуш айлар эди.

Фақат, Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг моддий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа қадриятлари тикланди. Натижада, миллий байрамлар, халқ оғзаки ижодиёти, халқ ҳунармандчилиги санъати кабилар қайта янгича ўзбекона

---

¹ Убайдуллаева Р., Ота-Мирзасев О. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри социологияси (назария, услубиёт, амалиёт). –Т.: "Ижтимоий фикр" 2006., 163-бет.

мазмунда тикланиб одамларга эстетик шавқ-завқ бағишлайдиган бўлди.

Уларда акс этган янги ўзбекона ахлоқий қадриятларнинг моҳияти фақат одамларга шоду-хуррамлик бахшида этиш билангина эмас, балки ночорлар, етимлар, бева-бечоралар ҳолидан хабар олиш, уларга моддий ёрдам бериш, уларнинг кўнглини кўтариш, меҳр-муҳаббат улашиш орқали уларда яшашга иштиёқ ўйғотиши, мустақиллик берган барча неъматларга шукроналик билдириш билан ҳам ифодаланadi.

Мустақилликнинг халқимизга берган неъматлари чексиз, уни таърифлаб охиригача етказиб бўлмайди. Мустақиллик – улуг неъмат, шунинг учун ҳам уни халқимиз олий ахлоқий қадрият деб биладилар ва уни кўз қорачиғидай асрашга ҳарakat қиладилар. Мустақиллик улугворликни ўзида мужассамлаштирган ижтимоий ҳодиса, янгидан вужудга келган ўзбекона қадрият – эстетик феномендир.

Ўзбек нафосатшунос олимлари эстетика фанининг асосий категорияларидан бири бўлган улугворликни “инсоннинг нарса, ҳодисаларга эстетик ва ахлоқий мезонлар билан ёндашиши ва улардан юксак ҳайратланиш туйғусини ҳосил қилувчи эстетик ҳиссиёт мажмуидир. Улугворлик ўзида ҳажм, миқдор, кўлам ва буюкликни мужассам этади”,¹ – деб таъриф берадилар. Ушбу таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, мустақилликнинг янгидан вужудга келган ўзбекона олий қадрият – эстетик феномен сифатида пайдо бўлиши ва шаклланиб бориши қуйдагилар билан ифодаланadi.

1. Мустақилликнинг янгидан пайдо бўлган ўзбекона эстетик қадрият сифатидаги улугворлиги, энг аввало, унга эришган халқнинг барча қийинчиликларга, душманлар содир этаётган тубанликларга бардош бериб, улкан бунёдкорлик ишларини амалга ошираётганлигида, уларнинг қаҳрамонона меҳнатларининг кўламида кўзга ташланади. Масалан, Мустақил мамлакатимизда қурилатган ва ишлаётган минглаб қўшма корхоналар, заводлар, фабрикалар, фермерларнинг етиштираётган маҳсулотлари, ҳуллас, одамларнинг эркин, ташаббускорона, тадбиркорона меҳнати улугворлик касб этиб барчани ҳайратга сол-

---

¹ Шер А, Хусанов Б, Умаров Э. Эстетика (услубий кўлланма). -Т.: Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. 2008. 117-б.

моқда. Бунга, тез фурсатларда залворли Бойсун тоғлари орасидан кесиб ўтказиб қурилган Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўли мустақил ўзбек халқи қаҳрамонона меҳнатининг улуғворлигини дунёга намойиш қилувчи ёрқин мисол бўлади, десак, ҳеч қандай хато қилмаган бўламиз.

2. Мустақилликнинг янғидан вужудга келган эстетик қадрият сифатидаги улуғворлиги ўзбек халқининг қўли гул усталари томонидан бунёд этилган меъморий бинолар, мафтункор майдонлар, сайилгоҳлар, монументал ҳайкаллар, муҳташам саройлар, осмонўпар бинолар, ҳашаматли уй-жойларда кўринади. Масалан, улуғ бобоколонимиз Амир Темур хотирасига бағишлаб Тошкент, Самарқанд, Шахрисабз шаҳарларида ўрнатилган ёдгорликлар кишиларда юксак ҳайратланиш туйғусини ҳосил қилади. Бу эса ақли расо одамнинг шуурида мустақилликнинг Амир Темур сиймосида ниҳоятда улуғвор эканлигини намойиш этиб, кишини унинг ақл-заковоти, шижоати олдида беихтиёр ғурур ҳиссини туяди. Бу улуғворлик бизга маънавий руҳ, озуқа, мадад берадиган олий эстетик қадриятдир.

3. Мустақилликнинг янги ўзбекона эстетик қадрият сифатидаги улуғворлиги Ўзбекистон жойлашган маконнинг кўламида, табиати ва табиий бойликларида, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсида, аҳолисининг сони ва уларнинг илмий салоҳиятида, давлат тузумида яққол намоён бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг майдони 448,9 минг км.кв. бўлиб у Европадаги баъзи бир давлатлардан бир неча баробар каттадир. Унинг ҳудудида Тяньшан, Олой, Туркистон, Зарафшон, Ҳисор тоғлари мавжуд бўлиб, мамлакатда 3000 га фойдали қазилмалар кони мавжуд, Ўзбек ўлкасида 166 оилага мансуб 4500 га яқин юксак ўсимликларнинг турлари, шунингдек 100 та турга мансуб сут эмизувчи ҳайвонлар, 410 турга мансуб бўлган қушлар мавжуддир. Бундай табиат мўъжизалари ва табиий бойликларига эга бўлган халқ улуғвор бўлмасликка ҳаққи йўқ, албатта. Бундай бойликка эга бўлган ўзбек халқининг бугунги кундаги теран ақли, илмий кашфиётлари, саводхонлик даражаси, таълим тизими, миллий ва умуминсоний демократияга асосланган давлат тузуми асосида мустақилликни янада улуғвор қилиб юбормоқда. Шундай қилиб мустақиллик эндиликда янги улуғвор ҳодиса – эстетик феномен сифатида халқимиз ҳаётидан абадий жой олмоқда,

мустақиллик барча кадриятларни хусусан, миллий эстетик ва ахлоқий кадриятларни ўзида мужассамлаштирган ўзбек халқи ахлоқий ва эстетик идеалининг ҳаётдаги ёрқин амалий ифодасидир.

Инсон – олий эстетик ва ахлоқий кадрият. Мустақиллик шароитида вужудга келган янги кадриятлардан бири бу – инсон зотининг олий эстетик ва ахлоқий кадрият мақомига эга бўлишидир. Унинг бундай даражага кўтарилиши қуйидагилар билан ифодаланadi.

1. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданок “инсон дунёдаги олий мавжудотдир, у ҳаётнинг гултожидир” деган умумбашарий ғоядан келиб чиққан ҳолда, биринчи навбатда инсоннинг табиий яшаш ҳуқуқи эътироф этилди. Бу ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида: “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суидқасд қилиш энг оғир жиноятдир”¹ деган қонун нормаси билан белгилаб қўйилди. Шундай қилиб бизнинг тарихимизда биринчи марта инсоннинг табиий яшаш ҳуқуқи расман тан олинди, у олий кадрият даражасига кўтарилди. Ушбу асосий қонуннинг мангидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизда 2008 йилнинг январь ойидан бошлаб ўлим жазоси бекор қилинди. Бу эса инсоннинг нафақат қонунда, балки амалда ҳам чуқур ахлоқий ва эстетик маъно-мазмунга эга бўлган кадрият эканлигини тасдиқлаб турибди.

Бундай янгидан пайдо бўлган ўта кадриятли ҳодиса – ўлим жазосининг бекор қилинишининг ахлоқий-эстетик маъно-мазмуни биринчидан, инсон ўз авлодини давом эттириши, яъни яхши орзу-умидлар билан фарзанд кўриш, унга бутун меҳрини бериб тарбия қилиши, ўзидаги барча ижобий ахлоқий ва эстетик фазилатларни она сути, алласи, меҳр-муҳаббати билан ўз фарзандига бериши, иккинчидан, улғайган фарзанд ҳам инсон сифатида не-не яхши орзу-умидлар билан яшаши, учинчидан, ҳаётда қилинган хатоларни имкон даражасида кечириб, берилган умрини охиригача яшаши учун имконият берилганлиги билан ифодаланadi.

2. Мамлакатимизда ҳар бир шахсга мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2008. 7-б.

ишлаш, билим олиш, қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, боқувчиларидан маҳрум бўлганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқлари берилганлигининг ҳуқуқий, ахлоқий ва эстетик қадрият сифатидаги мано-мазмуни бир томондан инсоннинг юксак ахлоқий-эстетик сифатларга эга бўлган мавжудот эканлигини эътироф этиб, унга берилган ҳуқуқ ва эркинликларнинг чин маънодаги қадрият эканлигини намойиш этиши, иккинчи томондан, инсонга, шахсга берилган ушбу ҳуқуқ ва эркинликларнинг туб илдизларини умуминсоний ахлоқий ва эстетик қадриятлар ташкил қилишини ифодалаш, учинчи томондан, бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳар бир шахсни келгусида шавқ-завқ билан ҳалол меҳнат қилиш, унинг натижаларидан баҳраманд бўлиш, ҳаётда гўзаллик сари интилиб яшаш каби олижаноб ишларни амалга оширишига ундаши билан ифодаланган. Мамлакатимизда яшаётган ҳар бир инсон ана шундай маъно-мазмундаги ҳақ-ҳуқуқларга эга бўлганлиги учун ҳам олий қадрият ҳисобланади.

3. Мустақил мамлакатимизда инсоннинг олий қадрият мақомига эга бўлиши фақатгина унга берилган ҳуқуқлар билангина чегараланиб қолмасдан, балки унинг маънавий вужудини чулғаб олган янги бунёдкор ғоялар кўлами билан ҳам ифодаланган.

Мамлакатимизда яшаётган ҳар бир инсоннинг юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилиб, ижтимоий ҳамкорликни тўғри йўлга қўйиб, диний бағрикенгликни, миллатлараро тотувликни таъминлаб, фарзандларини комил инсон қилиб етказиш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳам унинг амалда олий ахлоқий ва эстетик қадрият мақомига эга бўлаётганлигини кўрсатувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Мустақилликнинг бунёдкори, ижодкори бўлган инсон — ўзбек халқи ўзининг табиий гўзаллиги билан қадрлигина бўлиб қолмасдан, балки ўзининг азалий урф-одатлари, байрамлари ва бошқа маросимларини анъанавий тарзда давом эттириб, ундаги гўзаллик, улуғворлик ва қаҳрамонлик руҳини ўз фарзандлари қалбига синдириб келаётганлиги билан ҳам гўзал ва улуғвордир.

Худди, шу маънода ўзбек халқининг бунёдкорлик кучи, мустақилликни мустақкамлаб, унинг соҳиби бўлган меҳнаткаш, заҳматкаш, айни вақтда дилкаш, саховатли, меҳр-муҳаб-

батли, адолатли, ҳақгўй инсонлари олий қадрият мақомига эришмоқда. Том маънода инсон олий эстетик ва ахлоқий қадрият бўлиб шаклланмоқда. Бу эндиликда, мамлакатимизда янгидан вужудга келаётган ва давом этадиган чексиз тарихий жараён бўлиб, унинг оқимини ҳеч ким тўхтатиб қололмайди.

Ўзбек диёрида мустақиллик жараёни ва унинг соҳиби ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлган ҳазрати инсон эндиликда олий ахлоқий ва эстетик қадрият сифатида абадий қадрланади, халқимизга шоду-хуррамлик, бахт-саодат улашади.

Давлат рамзлари – миллий эстетик қадрият. Мустақиллик шароитида янгидан вужудга келган ўзбекона эстетик қадриятлардан яна бирини халқимизнинг мустақил давлатимиз рамзларига бўлган эҳтироми ташкил қилади.

Ўзбек халқи мустақилликка эришгандан сўнг ўзининг миллий давлат рамзлари – байроқ, герб ва мадҳиясига эга бўлди. Мустақил давлатимизнинг байроғи, герби ва мадҳияси бугунги кунда халқимизнинг ўзлигини англатувчи, қадиқоматини жаҳонга намойиш этувчи, уни буюк келажак сари бошловчи гўзаллик, улғуворлик ва қаҳрамонлик тимсолида халқимизнинг ҳаётдан чуқур жой олиб янги ўзбекона эстетик қадрият сифатида ардоқланмоқда.

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғининг янгидан вужудга келган ўзбекона эстетик қадрият сифатидаги мазмуни:

биринчидан, байроқдаги мовий ранг тириклик мазмуни акс этган мангу осмон ва обиҳаёт рамзи бўлиб, унинг яхшиликни, донишмандликни, ҳатотликни, шон-шухрат ва садоқатни билдириши;

иккинчидан, байроқдаги оқ ранг муқаддас тинчлик рамзи бўлиб, унинг поклик, беғуборлик, софликни, орзу ва ҳаёллар тозаллиги, ички гўзалликка интилишнинг тимсоли эканлигини ифодалаш;

учинчидан, байроқдаги яшил ранг табиатнинг янгиланиши рамзи бўлиб, унинг навқиронлик, умид ва шодумонлик тимсоли ҳисобланиши;

тўртинчидан, байроқдаги қизил чизиқларларнинг вужудимизда жўшиб оқаётган ҳаётий қудрат ирмоқларини англатиши;

бешинчидан, байроқдаги навқирон ярим ой тасвири тарихий анъаналаримизга мос равишда қўлга киритилган мустақиллигимизнинг рамзини билдириши;

олтинчидан, байроқдаги 12 юлдузнинг ўзбек халқи маданиятининг қадимийлиги, унинг комилликка, ўз тупроғида саодатга интилиши рамзи эканликлигини ўзида акс эттиришлари билан ифодаланadi.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи республика давлат суверенитетининг рамзи сифатида доимий суратда Ўзбекистон Республикаси Президенти девони, Олий Мажлис, Хукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти биноларида ҳилпираб туради. Халқаро майдонда эса расмий делегацияларимизнинг хорижий мамлакатларга сафари чоғида, халқаро ташкилотларда, конференцияларда, жаҳон кўргазмаларида, спорт мусобақаларида тантанали равишда баланд кўтарилиб Ўзбекистон Республикасининг тимсоли вазифасини ўтайди. Бу эса дилимизга эстетик завқ-шавқ, қувонч бахш этиб ғуруримизни жўш урдириб миллий ифтихоримизни баланд чўккиларга кўтаради.

Давлатимиз байроғининг эстетик кадрият сифатидаги тарихий илдизи жуда баққуватдир. Халқимизнинг мард ўғлонлари Ватан учун бўлган жангларда давлат тимсоллари учун ўз жонларини ҳам фидо этганлар. Улар учун жангу жадалларда байроқнинг қулаши ёки душман кўлига ўтиши мағлубият билан баробар турган. Бунга тарихимиздан жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, 1221 йилнинг кузида мўғул босқинчилари олти ойлик қамалдан сўнг Хоразм пойтахти Гурганжга ёпирилиб кирганида Шайх Нажмиддин Кубро шаҳар мудофааси раҳнамоларидан бирига айланди. Тенгсиз курашда ўз кўксини душман найзасига қалқон қилиб, юрт озодлиги йўлида шаҳид бўлади. Айтишларича, Шайх ўлими олдидан мўғул яловбардоридан байроқларини тортиб олиб, ерга қулайди. Ёвга нисбатан нафрат шу қадар кучли эдики, мўғуллар кейинчалик Шайхнинг жонсиз кўлидан байроқларини тортиб ололмаган ва унинг панжаларини кесиб, ўз байроқларини ажратиб олган.

Шайх Нажмиддин Кубронинг юрт озодлиги йўлидаги бу жасорати – мана, қарийб саккиз юз йилдирки, барча авлодларга зўр бир ибрат намунаси¹, яъни тарихий эстетик ва ахлоқий кадрият сифатида тараннум этиб келинмоқда.

¹ Олим С, Жумаев Ш. Давлатимиз рамзлари. -Т.:”Маънавият”, 2002. 12-б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби ҳам янгидан шаклланган ўзбекона эстетик қадриятлар жумласига кирди. Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг янгидан шаклланган миллий эстетик қадрият тарзидаги маъноси:

биринчидан, давлатимиз гербида жаннатмонанд мамлакатимизнинг ҳақиқий манзарасини - ўнг томони чаноқлари очилган ғўза, сўл томони бугдой шоҳларидан иборат чамбар ичра тоғлари, дарёлари бор гуллаган водий узра қуёш нур таратиб турган ғўзал ва жозибали диёр шаклида тасвирлангани;

иккинчидан, давлатимиз гербининг юқори қисмидаги саккиз қиррали юлдузнинг республикаимиз жипслигини ва унинг ичида жойлашган ярим ой ва беш қиррали юлдузнинг мамлакатимиз ҳурлигининг қутлуғланишини кўрсатганлиги;

учинчидан, давлатимиз гербининг марказида ҳиммат, олижаноблик ва фидойилик тимсоли бўлган афсонавий Хумо қушининг қанотларини ёзиб бахт ва эрксеварлик рамзи сифатида ғўзал диёримиз томон боқиб туришидаги хикматни тасвирлай олганлиги;

тўртинчидан, давлатимиз гербининг пастки қисмида давлатимиз байроғини ифода этувчи чамбар лентасининг бандида "Ўзбекистон" деб ёзиб қўйилганлигининг дунёда шундай бир озов ва обод, тинчликсевар, мустақил мамлакат борлигини тасдиқлашни ифодалаши билан белгиланади. Мухтасар қилиб айтганда, давлатимиз гербида акс эттирилган ҳар бир рамз ва тимсоллар халқимизнинг тинчлик, яхшилик, бахтсаодат, фаровонлик, ғўзаллик, улугворлик, қаҳрамонлик йўлидаги орзу-умидларини ифодалайди. Давлат герби Республика давлат мустақиллигининг рамзи бўлиб, унинг тасвири Ўзбекистон Республикаси Президенти девони, Олий Мажлис, Ҳукумат, маҳаллий ҳокимият, суд ва прокуратура каби бир қатор идораларнинг биноларида, фуқароларнинг паспорти, давлат чегараларида ўрнатиладиган сарҳадларида ҳамда қонунда кўрсатилган расмий ҳужжатлар муҳрларида ўрнатилади.

Бунда борди-ю, ғўзал Ўзбекистонимизни қимматбаҳо бир олтин узукка ўхшатсак, давлатимиз герби унга қўйилган жавоҳир кўзга ўхшайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби ҳар бир фуқаро учун шунчалик бир анчайин чиройли нарса бўлмасдан, балки унинг қалбида миллий ҳис, ўзига хос ғурур ва ифтихор ҳамда юртга меҳр-

муҳаббат уйғотадиган ниҳоятда кадрланадиган, ардоқланадиган гўзал белги – миллий эстетик кадрият ҳисобланади.

3. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси янгидан вужудга келган ўзбекона эстетик кадриятлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясининг янгидан вужудга келган ўзбекона миллий эстетик кадрият сифатидаги маъно-мазмуни, унда:

биринчидан, Ўзбекистон деб аталмиш муқаддас юртимизнинг серкуёш, хур ўлка, она юрт, оламни маҳлиё айлаган диёр, олтин водий – жон Ўзбекистон деб мадҳ этилганлиги;

иккинчидан, Ўзбекистон диёрида – то абад илму фан, ижод яшажаги, унинг шуҳрати жаҳон тургунча порлажаги куйланганлиги;

учинчидан, Ўзбекистон заминида яшовчи бағри кенг ўзбекнинг элга бахт, нажот, дўстларга йўлдош, меҳрибон, истиқлол машъали, тинчлик посбони, ҳақсевар, қудратли улуғ халқ эканлигини мадҳ қилганлиги;

тўртинчидан, мустақил Ўзбекистоннинг озод ва обод, хур бир мамлакат, эркин, ёш авлодлар унга зўр қанот бўлиб абадий туражанининг куйланганлиги билан ифодаланади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси Ўзбекистон Республикаси Давлат суверенитетининг рамзи сифатида умумхалқ байрамларига бағишланган тантанали йиғилишлар ва мажлислар, мамлакат ҳаётидаги муҳим тарихий воқеаларни нишонлаш юзасидан, атоқли сиёсат, давлат ва ҳарбий арбоблар, халқ қаҳрамонлари, фан, адабиёт ва санъат арбоблари шарафига ўрнатилган ҳайкаллар, шунингдек, монументал ёдгорликлар ва бошқа иншоотларнинг очилиши ҳамда хорижий мамлакатларнинг давлат бошлиқларини кутиб олиш ва кузатиш вақтида, тонги радио ва телекўрсатувларнинг бошланиши вақтида ижро этилади, куйланади.

Давлатимиз мадҳиясининг куйланиши кишиларимиз қалбидаги миллий жўшқинликни жўнбушга келтириб, дилимизга тилимиз орқали мамлакатимизнинг нақадар улуғвор эканлигини ҳис эттириб, аجدодларимизнинг мардонавор руҳларини ёд айлаб, катта-ю кичик фуқароларимизни элим деб, юртим деб жўшқин меҳнат, самарали ижод, садоқат ила хизмат қилиб гўзал ҳаёт, фаровон турмуш кечериш сари чорлайди.

Шунинг учун ҳам давлатимиз мадҳияси халқимизнинг иродаси акс эттирилган юксак бадиий ижодиёт маҳсули сифатида ҳар жойда, ҳар қадамда кўтаринки руҳда куйланади ва нафосат оламининг гўзал бир куй ва кўшиғи сифатида ардоқланиб қадрланади.

Монументал санъат – миллий эстетик қадрият. Мустақиллик шарофати туфайли мамлакатимизда янгича миллий мазмундаги монументал санъат асарлари пайдо бўлди ва улар тез фурсатда халқимизнинг дилидан жой олиб эстетик қадрият даражасига кўтарилди.

“Монументал санъат деганда, – деб ёзади И.А.Каримов, – аввало катта таъсир кучига эга бўлган маҳобатли ҳайкаллар ва ёдгорликлар мажмуаларни тушунамиз”¹. Ана шундай монументал санъатнинг ёрқин намуналарини Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз шаҳарларида – Амир Темур, Фарғона шаҳрида – Аҳмад Фарғоний, Андижонда – Мирзо Бобур, Урганчда – Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Жалолиддин Мангуберди, Тошкент ва Навоий шаҳарларида – Алишер Навоий каби буюк бобокалонларимизга атаб ўрнатилган ҳайкаллар, шунингдек, Тошкент шаҳрида бунёд этилган “Эзгулик аркаси”, “Мустақиллик ва эзгулик монументи”, “Шаҳидлар хотираси”, “Мотамсаро она монументи”, Самарқанддаги “Имом Бухорий”, “Имом Мотуридий”, Марғилон шаҳридаги “Бурҳониддин Марғилоний”, Урганчдаги “Авесто” ёдгорликларини ҳамда Қаршидаги – “Эл юрт таянчи”, Намангандаги “Гинчлик стелласи” монументи ва бошқа ёдгорликлар мажмуаларида кўришимиз мумкин.

Мустақиллик йилларида ўрнатилган бундай монументал ҳайкал ва бунёд этилган ёдгорликлар мажмуаси эндиликда одамларнинг эстетик онги ва шууридан жой олиб янги ўзбекона эстетик қадрият сифатида халқимизнинг маънавий-маданий ҳаётидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Миллий мазмунга эга бўлиб умуминсоний аҳамият касб этган маҳобатли ҳайкал ва ёдгорлик мажмуаларининг янгидан шаклланган ўзбекона эстетик қадрият сифатида мамлакатимизда халқимизнинг буюк сиймоларига атаб ўрнатилган маҳобатли ҳайкаллар ва ёдгорлик мажмуалари уни томоша ва

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. 148-б.

зиёрат қилган ҳар бир киши қалбида тарихий хотирани тиклаб, ўзлигини англайди. Бу эса ўз навбатида томошабин ва зиёратчининг қалбан ўзбек халқининг улуғвор ва қахрамонлигини ҳис этишига ундайди. Ана шу ҳиссиёт эстетик туйғунинг дебочаси бўлиб, у эстетик тафаккурнинг шаклланишига тамал тошини қўяди. Шу жойда эстетик кадриятларни англаш бошланади.

Ҳеч шубҳасизки, маҳобатли ҳайкаллар ва ёдгорлик мажмуаларини бир кунда юзлаб одамлар томоша ва зиёрат қилдилар. Томашабинлар ва зиёратчилар қўли гул, диди баланд санъат усталари томонидан ниҳоятда нафис, анъанавий мейморчилик йўналишида шакл берилган мўжизавий санъат ишланмаларини кўриб ҳайратга тушадилар, ундан шавқ-завқ оладилар. Бир дам бўлсада, ўзларининг дилидаги гўзалликка бўлган маънавий эҳтиёжларини қондириб, шундай мўжизакор нарсаларни кўрганлигига, зиёрат қилганликларига шукур қилдилар. Бу мустақилликка, шундай буюк зотлар борлигига, мўжизакор уста санъатига, юртбошига, халққа шукроналик бўлиб, у халқимиз ҳаётида вужудга келган янги эстетик кадриятларнинг мавжудлиги доимо юксак ахлоқий мазмун билан уйғунликда эканлигини кўрсатади.

Буюк сиймоларимизга атаб қўйилган монументал ҳайкаллар, азиз-авлиёларимиз хотирасига бағишлаб яратилган ёдгорлик мажмуалари катта ва кичик ёшдаги кишиларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланиб борар экан, ҳар бир зиёратчи уларда макон топган улуғ сиймоларимизнинг ҳаётбахш руҳидаги улуғворлик, қахрамонлик, эзгулик, инсонийликни қалбан ҳис этиб, улар тимсолида ўзгаларнинг порлоқ келажагини кўрмоқдалар, улардан маънавий озуқа олиб яшашни бахтсаодат деб билмоқдалар. Шу тарихка, буюк сиймоларимизнинг порлоқ хотирасига ҳурмат бажо келтирган ҳолда эзгу орзумидларни дилига жойлаб гўзал ҳаётга кириб бормоқдалар.

Бундай олийжаноб зиёратнинг диний ва дунёвий мазмунга эга бўлган янги миллий эстетик ва ахлоқий кадрият сифатидаги ҳаёбахш мазмуни биринчидан, эстетик ва ахлоқий тафаккур тарихи ривожини теран англаш, иккинчидан, эстетик ва ахлоқий онгни ўстириб миллий ғурур ва ифтихорни кучайтириш, учинчидан, ўзидан ёрқин из қолдириш учун ниҳоятда гўзал, улуғвор ва қахрамонона ишларни амалга ошириш,

тўртинчидан, келгуси авлодни гўзаллик, улуғворлик, қаҳрамонлик намуналари асосида мард, ҳалол, меҳнаткаш, диёнатли, иймонли, инсофли, гўзал хулқли кишилар қилиб тарбиялаш, бешинчидан, она-Ватан мустақиллигининг маънавий-руҳий замини ниҳоятда бақувватлигини ҳис этишни амалда кўрсатиб турувчи маънавий тарбия, хусусан, эстетик тарбиянинг мангу оловга айланган ўчмас ўчоқларидан бири эканлиги билан ифодаланади.

2008 йилда талаба ёшлар орасида ўтказган “Ахлоқий ва эстетик қадриятлар – менинг ҳаётимда” номли социологик сўровномамиздаги “Мустақилликдан сўнг Ўзбекистонда бунёд этилган қайси меъморий обидалар (ҳайкаллар, ёдгорлик мажмуалари) эстетик қадрият мақомини ола бошлади?” деган саволга респондентлар:

- Тошкентдаги Амир Темур ва Алишер Навоий ҳайкаллари;

- Самарқанд шаҳрида қурилган Имом Бухорий ёдгорлик мажмуаси;

- Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси биноси;

- Тошкентдаги “Шаҳидлар Хотираси” ёдгорлик мажмуаси;

- Тошкентдаги “Мустақиллик ва эзгулик монументи”, - деб жавоб бердилар.

Шундай қилиб мустақиллик феноменининг, инсон ҳаёти ва ҳақ-ҳуқуқларининг, давлатимиз рамзларининг, буюк сиймоларимизга ўрнатилган маҳобатли ҳайкал ва азиз авлиёларимиз хотирасига бағишлаб яратилган ёдгорлик мажмуалари ва бошқа нарса, воқеа, ҳодисаларнинг янги ўзбекона эстетик ва ахлоқий қадрият сифатида шаклланиб бориши ҳамда уларнинг халқимиз ҳаётидан мустаҳкам ўрин эгаллаши жараёнларини тадқиқ қилиш мустақиллик шароитида эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг уйғун тарзда намоён бўлиш қонуниятлари ҳақида баъзи бир фикрларни баён қилиш имкониятини берди.

Табиат, жамият ва инсон тафаккури ривожининг ўзига хос қонуниятлари бўлгани сингари эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг ҳам биргаликда ўзлигини намоён қилиш қонуниятлари мавжуд.

Хўш, қонун нима? Бунга фалсафий адабиётларда: “Қонун оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турувчи боғланишлари, ўзаро алоқалари ва

муносабатларининг намоён бўлишидир”¹, - деган таъриф берилган. Буни методологик асос қилиб олган ҳолда нафосат оламининг ривожланиш қонунига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Эстетика қонунлари деб нафосат оламида юз бераётган нарса, ҳодиса, ва жараёнларининг муайян шарт-шароитларда характери ва йўналишларини белгилайдиган, қатъий натижани тақозо этадиган муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турадиган, нисбий барқарор ўзаро алоқа ва муносабатларининг намоён бўлишларига айтилади.

Эстетика қонунларининг табиатини тушуниш ва моҳиятини очишда нафосат оламида юз бераётган нарса, воқеа, ҳодиса жараёнларининг объектив асосга эга эканлигига, улар ўртасидаги боғланишлар, алоқаларнинг зарурийлигига, муҳимлигига, нисбатан барқарорлигига, бир таркибли ва бир тартиблигига, шарт-шароитига, ҳамда қатъий натижа бериши, муайян йўналишни белгилаб, натижалар беришига эътиборни қаратиш зарур бўлади. Шунга мувофиқ нафосатшунос олимлар “оламни гўзаллик тамойили асосида эстетик ўзлаштириш қонуни”, “ижтимоий борлиқни бадиий ижод орқали идрок этиш қонуни” мавжудлиги ҳақида тўғри фикр мулоҳазалар юритмоқдалар. Аммо, бу эстетика илмининг нафосат оламидаги барча қонунлари кашф қилинди дегани эмас, албатта. Бу борада, ўзбек нафосатшунос олимлари олдида ҳали ўзининг ечимини кутаётган миллий ва умуминсоний аҳамиятга молик бўлган нафосатдор нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг қонун ва қонуниятларини кашф қилиш каби улкан вазифалар турибди.

Мустақиллик шароитида эстетик ва ахлоқий муносабатларнинг интеграллашиб бориши жараёни эстетик ва ахлоқий кадриятлар ўртасида муҳим, зарурий, такрорланувчан боғланишлар, нисбатан турғун, барқарор муносабатлар мавжудлигини кўрсатиб, жамият, инсон, шахс ҳаётида эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг узвий бирликда амал қилишини, улар ўртасидаги тафовут фақат нисбатан мустақил кўринишга эга эканлигини тасдиқламоқда. Бу эса ўз навбатида ижтимоий ҳаёт жабҳаларида эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг узвий бирлиги ва нисбий мустақиллиги қонунининг амал қилишини кўрсатмоқда.

¹ Фалсафа асослари (Тузувчи ва масъул муҳаррир:К.Назаров). -Т.:Ўзбекистон. 2005. 148-б.

Эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг узвий бирлиги ва нисбий мустақиллиги қонунининг мавжудлиги ҳақида фикр юритар эканмиз унинг моҳияти қуйдагилар билан ифодатанишининг гувоҳи бўламиз.

Биринчидан, “бир ёки бир неча эстетик хусусиятни ўзида жам қилган қадрият – эстетик қадрият”¹ деб аталар экан табиат, жамият, инсон ва шахсда мужассамлашган эстетик хусусиятлар, яъни улардаги гўзаллик, улуғворлик, қаҳрамонлик, фожиавийлик, мўжизавийлик ва бошқалар моҳиятан ахлоқий мазмунга эга бўлганлиги учун кадр топади ва қадрият даражасига кўтарилади. Масалан, Тошкент шаҳридаги Мустақиллик майдонида бунёд этилган “Эзгулик аркаси” ташқи томондан шунчаки бир гўзал, чиройли меъморий обида бўлганлиги учун эмас, балки мустақилликнинг адолатни қарор топтириб халқнинг яхшилик, бахт-саодат, тинч-тотувлик, ўзаро ҳамжихатликда яшаш каби азалий беғубор эзгу ниятларини ўзида ифодалаётганлиги учун ҳам кадрлидир. Яъни унда акс этган гўзаллик ва улуғворлик юксак ахлоқий мазмунга эга бўлганлиги учун ҳам кадрлидир. Демак, ҳар қандай эстетик қадрият айни вақтда ботиний ахлоқий мазмунга эга бўлган қадриятдир, у ботиний ахлоқий қадриятнинг ҳаётдаги зохирий кўринишидир.

Иккинчидан, ахлоқий қадриятлар жамият, инсон, шахс ҳаётидаги яхшилик, бурч, қадр-қиммат, шарм-ҳаё, адолат, сабр-қаноат каби ахлоқий хусусиятларни ўзида ифодатар экан, у доимо ички ва ташқи гўзалликнинг уйғунлиги тарзида ўзлигини намоён қилади. Гўзаллик мазмунига эга бўлмаган ҳар қандай хулқий хатти-ҳаракат ахлоқий қадрият бўлмайди. Одамнинг гўзаллиги унинг ташқи қиёфаси билан эмас, балки унда мужассамлашган яхши ахлоқий фазилатлар билан ифодатланади. Яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлган одамгина, ҳақиқий маънода гўзал одам, киши, шахс ҳисобланади.

Демак, чиройли кийинган, яхши ахлоқий сифат ва фазилатларга эга бўлган одамгина гўзал инсондир, шахсдир. Ушбу фикрлар эстетик ва ахлоқий муносабатларнинг узвийликда амал қилишини шу асосда эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг узвий бирликда намоён бўлишини кўрсатади ва исботлайди.

---

¹ Шер А. Хусанов Б. Умаров Э. Эстетика (услубий қўллама). -Т.: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ. 2008. 97-б.

Юқориди баён қилинган ахлоқ ва нафосат уйғунликларининг динамикасидан келиб чиққан ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, ахлоқий кадрият бор жойда эстетик кадрият ҳам мавжудир ва аксинча, эстетик кадрият бор жойда ахлоқий кадрият ҳам мавжудир.

Учинчидан, эстетик ва ахлоқий кадриятлар ўзларининг онтологик ва гносеологик табиатига кўра нисбий мустақиллик хусусиятига эгадирлар. Эстетик кадриятлар табиат, жамият, инсондаги мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг ижтимоий жиҳатдан фойдалилик томонларини ўзида мужассамлаштирар экан, уларга нисбатан алоҳида-алоҳида баҳо беради, яъни мазкур нарса ёки ҳодисанинг қиймати ва камчилик-нуқсони ҳақида ўзининг қатъий ҳукмини чиқаради. Бу эстетик баҳолаш бўлиб – бу “субъектнинг объектга муносабати, объектнинг кадриятини белгилайдиган хусусий мезони”¹ ҳисобланади. Худди, шу жойда эстетик кадриятларнинг нисбатан мустақил эканлиги кўринади. Масалан, улардаги бундай нисбий мустақиллик гўзал инсон, хунук одам, гўзал шаҳар, улуғ сиймо, қаҳрамонона ҳаракат ва ҳоказолар шаклида ифодаланади.

Ахлоқий кадриятлар жамият, инсон, шахс ҳаётидаги ижтимоий фойдали муносабатларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда, уларга нисбатан ахлоқий баҳо беради. Ахлоқий баҳо – яхши ёки ёмон негизда қурилади. Масалан, яхши одам, ёмон нарса, ёмон ҳодиса ва ҳоказолар шаклида. Бу эса ахлоқий кадриятларнинг ҳам нисбатан мустақиллик хусусиятига эга эканлигини кўрсатади.

Тўртинчидан, эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг узвий бирлиги ва нисбий мустақиллиги қонунининг амал қилиши куйидаги ижтимоий ҳодиса ва нарсаларда яққол кўринади. Узвийлик табиат, жамият, инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятлардан ҳисобланади. Бу ижтимоий ҳодисаларда, айниқса одамларнинг эстетик ва ахлоқий муносабатларида яққол кўзга ташланади. Эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг узвий бирлиги деб моддий ва маънавий ҳаёт жабҳаларида вужудга келган кадриятларнинг инсон сиймосидан ажралмаган ҳолда, бир бутун тарзда амал қилиш жараёнларининг яхлит тизимига айтилади.

---

¹ Шер А, Хусанов Б, Умаров Э. Эстетика (услубий қўлланма). -Т.: Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ. 2008. 97-б.

Инсон хатти-ҳаракатлари замирида, табиат ва жамиятдаги ҳодиса ва воқеалар асосида у барибир ахлоқий ҳамда эстетик мезонлар билан баҳоланиб, яхшилик ва гўзаллик, ёмонлик ва хунуклик, бахтлилик ва фожиавийлик нуктаи назаридан талқин қилинади.

Масалан, мулкдор ўзининг мулкини ҳалол меҳнат эвазига кўпайтирса, бу мулк яхши ва гўзал мулк, асқар террорчиларга қарши курашда ботирлик намунасини кўрсатар экан, унинг хатти-ҳаракати қаҳрамонлик ва фидойийлик, шифокор хаста инсонни даволаб ҳаётга қайтарар экан, унинг хатти-ҳаракати улуғ ва хайрли иш деб баҳоланади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Мустақилликнинг ижтимоий ҳодиса сифатида вужудга келиши ва шаклланиб бориши – азалий миллий қадриятларимизнинг қайтадан тикланиши ҳамда янги ўзбекона ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг бир биридан ажралмаган ҳолда пайдо бўлиши ва ривожланиши уларнинг халқимиз ҳаётидан чуқур ўрин олиши учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Мустақиллик яратган имкониятлар туфайли янгича ўзбекона эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг пайдо бўлиши ҳар бир йилнинг Президентимиз И.А.Каримовнинг ташаббуслари билан “Инсон манфаатлари йили” (1997й), “Оила йили” (1998й), “Аёллар йили” (1999й), “Қарияларни қадрлаш йили” (2002й), “Обод маҳалла йили” (2003й), “Меҳр-мурувват йили” (2004й), “Сихат-саломатлик йили” (2005й), “Ҳомийлар ва шифокорлар йили” (2006 йил), “Ижтимоий ҳимоя йили” (2007й), “Ёшлар йили” (2008й), “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” (2009й) деб эълон қилинишида, уни амалга ошириш борасида қабул қилинган дастур, режа ва бажарилаётган ишларнинг кўламида яққол намоён бўлмоқда.

Мустақиллик шароитида шаклланаётган фалсафий эстетик қонунлардан яна бири бу *моддий ва маънавий қадриятларнинг ўзаро уйғунлиги ва уларнинг моҳиятини эстетик ва ахлоқий қадриятлар белгилаши қонуни* ҳисобланади.

Мустақиллик шароитида мамлакатимиз ижтимоий тараққиётининг инъқоси бўлган ижтимоий фалсафий дунёқарашимиз янги сифатий босқичга ўсиб ўтмоқда, яъни фалсафа илмининг азалий муаммоларидан бири бўлиб келган моддий ва маънавий оламнинг ўзаро уйғунлиги масаласи кири-

тилмоқда. Бу хусусда И.А.Каримов: “ ... инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. ...инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади”¹, - деган эди. Шундай қилиб моддий ва маънавий олам уйғунлиги фалсафа илмининг бош масаласи сифатида ижобий ҳал қилинар экан, уларнинг ҳосиласи бўлган моддий ва маънавий қадриятлар ҳам ўзаро уйғунликда мавжуд бўлиб жамиятнинг ривожига хизмат қилади.

Мустақиллик боис пайдо бўлган моддий қадриятларга – моддий бойликлар (ер ости ва усти бойликлари, пахта, ғалла ва бошқалар), завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш кучлари (малакали ишчилар, тадбиркорлар), турар-жойлар, мол-мулк, ноз-неъмат ва бошқалар кирса, маънавий қадриятларга эса илм-фан, маориф, таълим-тарбия, маданий мерос, тил, адабиёт, санъат, халқ ҳунармандчилиги, ноёб тарихий ва маданий ёдгорликлар ва ҳоказолар қиради.

Моддий ва маънавий қадриятлар шаклан бир-бирига ўхшамаса-да, мазмунан уйғунлашган бўлади. Масалан, Асака шаҳрида бунёд этилган автомобиль заводи ўзбек халқи учун моддий қадрият ҳисобланиб, у ўз навбатида ўзбек муҳандисларининг илмий-техникавий фикрлари билан янада такомиллаштирилиб, замонавийлаштирилиб бораётганлиги, бу борада тўпланган тажрибалар асосида автомобилсозлик илмидан таълим-тарбия муассаларида таълим берилаётганлиги маънавий қадриятларнинг моддий қадриятларга уйғун ҳолда ривожланаётганлигини кўрсатади. Улардаги ана шундай уйғунликнинг моҳиятини аслида эстетик ва ахлоқий қадриятлар белгилаб беради.

---

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.:Маънавият. 2008. 67-б.

Айтайлик, масалан, Самарқанд автомашина заводида йиғилаётган юк ва транспорт машиналари ёки Асака автомобиль заводида ишлаб чиқарилаётган ҳар хил русумдаги енгил автомобиллар моддий ва маънавий қадриятлар уйғунлигининг ҳосиласи сифатида яратилаётган экан, унинг моҳияти одамларнинг транспорт воситасига бўлган эҳтиёжини қондириши, яъни яхши ёки ёмонлиги, гўзал ёки хунуклиги, чидамлилиги ёки чидамсизлиги, тежамкор ёки тежамсизлиги, соз ёки носозлиги, арзон ёки қимматлиги, техникавий жиҳатдан ҳафвсиз ёки ҳавфлилиги каби эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг баҳолаш мезонлари билан ўлчанadi. Ана шу мезонлар талабига ижобий жавоб берган барча турдаги автомобиллар моддий ва маънавий қадрият мақомини олади. Уни одамлар катта қизиқиш билан харид қилиб оладилар ва кўз қорачиғидай асрайдилар.

Моддий ва маънавий қадриятлар уйғунлигининг ҳосиласи бўлган бадиий асрлар: хикоя, қисса, роман, шеър, кино, муסיқа, қўшиқ ва ҳоказоларнинг ҳам моҳиятини эстетик ва ахлоқий қадриятлар белгилайди. Масалан, халқимизнинг дилдан моддий ва маънавий қадрият уйғунлиги сифатида жой олган Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш образлари орқали ўзбек халқининг моддий ва маънавий турмушидаги садоқат, латофат, яхшилик, ор-номус, иффат, шарм-ҳаё, адолат каби бир қатор яхши ва ёмон, гўзал ва хунук ахлоқий ва эстетик фазилатларни мужассам этган. Тарихий хотирани уйғотиб, ўзликни англатадиган ахлоқий ва эстетик қадриятлар орқали ифодаланadi, белгиланади. Ўзбек халқи шунинг учун ҳам уларни доимо севиб томоша қилади ва қайта-қайта ўқийди.

Мустақиллик шароитида *моддий ва маънавий қадриятларнинг ўзаро уйғунлиги, уларнинг моҳиятини эстетик ва ахлоқий қадриятлар белгилаши қонунининг амал қилиши* мустақилликнинг фақат инсон манфаатларини, яъни ўзбек халқининг эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида амалга оширилганлигида, ўзбек халқининг ахлоқий ва эстетик мазмунга бой миллий қадриятларини тиклаб, шу асосда янги ўзбекона моддий ва маънавий қадриятларни қарор топтириш учун шарт-шароитлар яратиб бераётганлигида, яратилган моддий ва маънавий қадриятлар ўзбек халқининг

ахлоқий ва эстетик дидига, идеалига мос келиб, чуқур маънода миллий эстетик ва ахлоқий кадриятларга хос бўлган мазмун билан бойиб бораётганлигида, миллий эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг миллий истиқлол мафкурасининг илдизи сифатида, ўзбек халқини бирлик, ҳамжиҳатликка чорлаб юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилаётганлигида, моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш асосида, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни қарор топтириб шахсни маънавий камол топтиришда маънавий тарбия воситаси вазифасини амалга ошираётганлигида ифодаланади.

Ҳаёт диалектикаси шундайки, инсоният эзгу мақсадларни кўзлаб тараққиёт сари интилар экан моддий ва маънавий кадриятлар уйғунлигига бўлган эҳтиёж ҳам шунчалик ортиб боради, унинг эстетик ва ахлоқий моҳияти янада теранлашиб, тиниқлашиб жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини янада гўзаллаштириб юборади. Одамларнинг мавжуд ҳаётга нисбатан қарашларини тубдан ўзгартириб, келажакка бўлган ишонч туйғусини оширади.

Буни 2006 йилда "Ижтимоий фикр" маркази томонидан "Ўзбекистонда мустақиллик йилларида фуқароларнинг ҳаётга қарашлари ва қуйидагиларга муносабати қанчалик ўзгарди" деган сўровига респондентларнинг:

- қонунга ҳурмат кучайди деб 69,4%, сусайди деб 21,7%;
- инсон куқуқларига ҳурмат кучайди деб 61,0%, сусайди деб 29,4%;
- атрофдагиларга ҳурмат кучайди деб 58,9%, сусайди деб 35,5%;
- аёлга ҳурмат кучайди деб 76,6%, сусайди деб 19,4%;
- қариялар, нафақахўрларга ҳурмат кучайди деб 77,1%, сусайди деб 18,4%;
- виждонан ва сифатли ишлашга ҳурмат кучайди деб 45,7%;
- ночор, камбағал фуқаролар ҳақида қайғуриш кучайди деб 42,1%;
- моддий кадриятлар, нима қилиб бўлса-да бойлик оттиришга интилиш – кучайди деб 71,6%, сусайди деб 17,5%;
- маънавий ва ахлоқий кадриятлар кучайди деб 60,0%, сусайди деб 27,4%;

- худоба ишониш, динга эътикод кучайди деб 77,4%, сусайди деб 14.6%¹ жавоб берганлар.

Булардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мамлакатимиз фуқаролари давлатимизнинг бош ислохотчилик сиёсатига, қабул қилинаётган қонунларнинг ижросига, ўзларига берилган демократик ҳақ-ҳуқуқларга, аёллар, қариялар, нафақахўрлар, кам таъминланганларнинг аҳволига, эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг тикланиши ва янгиларининг вужудга келишига, диннинг ҳаётларидаги ўрнига нисбатан бефарқ эмаслар. Бу эса халқимизнинг тинч, барқарор, ўзаро тотувликда, роҳат ва фароғатда яшашлари учун астойдил бел боғлаганликларидан дарак беради,

Ўзбек халқининг бундай хайрли олийжаноб ишга киришганликларининг ўзи янгидан янги миллий ахлоқий ва эстетик, сиёсий ва ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий қадриятлар: тинчлик, барқарорлик, тенглик, эркинлик, озодлик, ободлик, уддабуронлик, тежамкорлик, ташаббускорлик, фидоийлик, ҳомийлик, саховатлилик, сабр-қаноат, адолатпарварлик, яхшилик, гўзаллик, улуғворлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, бағрикенглик, тотувлик, меҳмондўстлик ва ҳоказоларнинг кун сайин қарор топишига олиб келмоқда.

---

¹ Убайдуллаева Р., Ота-Мирзаев О. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри социологияси (пазария, услубиёт, амалиёт). –Т.: Ижтимоий фикр. 2006. 177-б.

ХОТИМА

Бугунги кунда комил инсонни тарбиялаб вояга етказиш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан саналади. Чунки комил инсон бу дунёвий ва диний билимлар асосини эгаллаб, фойдали касб-хунар эгаси бўлган, мустақил, соғлом эркин фикрлайдиган, юксак ахлоқий ва эстетик фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, умуминсоний ва миллий қадриятларга содиқ бўлиб халқ, миллат, равнақи йўлида заҳмат чекадиган, Она-Ватаннинг озодлиги ва ободлиги йўлида жон фидо этиб меҳнат қиладиган етук шахс ҳисобланади. Буларсиз фуқаролик жамиятини бунёд этиб бўлмайди.

Комил инсонни шакллантириш бир кунлик иш эмас, балки шахс маънавий камолотининг йиллар давомидаги ҳосиласидир. Шахс маънавий камолоти эса бир неча босқичлардан иборат бўлган оддийликдан комилликка қараб боровчи руҳий, ахлоқий-маънавий, эстетик жараёнларни ўз ичига қамраб олувчи бир бутун тизимдир. Шахс маънавий камолоти жараёнларига бир неча объектив ва субъектив омиллар фаол таъсир қилади. Бундай омиллар жумласига эстетик ва ахлоқий қадриятлар киради.

Эстетик қадриятлар инсоннинг нафосат оламини бойитишга, унинг эстетик дидини ўстиришга, унинг идрокини кенгайтиришга ҳамда инсонда улуғвор ҳодисалардан, гўзалликни яратиш кўникмаларини ҳосил қилишда устувор аҳамиятга эга. Ахлоқий қадриятлар эса халқни эзгулик сари бошлайди, унда маънавиятнинг ўзаги ҳисобланган юксак ахлоқийликни намоён эттирувчи фазилатлар мужассам бўлади.

Барча қадриятларнинг маъно-мазмунини ўзида мужассамлаштирган нисбатан мустақил бўлган ана шу икки қадрият шахснинг маънавий камолотига фаол таъсир ўтказиб, комил инсонни тарбияловчи асосий воситалар қаторига киради. Бу жараёнларда эстетик ва ахлоқий қадриятларни уйғунлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Эстетик ва ахлоқий қадриятларни шахс маънавий камолоти йўлида уйғунлаштириш жараёни қуйидаги бир қатор масалаларни ҳал қилиш заруратини кун тартибига қўяди:

Биринчидан, мустақилликка эришилгандан сўнг халқ тафаккури, онги, яъни иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашларида туб сифатий ўзгаришлар содир бўлди. Миллий истиклол ғояси ҳаётимизда ўз аксини топиб борди. Эндиликда халқимизнинг яшаш тарзи, турмуш мада-

нияти ўзгармоқда. Бу борада таълим муассасалари ҳамда кадрлар тайёрлаш тизимида шахс маънавий камолоти жараёнларини ўрганувчи турли нодавлат Марказлар фаолиятини йўлга қўйиш ўзининг самарали натижасини беради. Мазкур марказларнинг асосий вазифаси янгича шароитда шахс маънавий камолотини ўраниш, унга таъсир этувчи объектив ва субъектив омилларни аниқлаш ва шу асосда ҳар бир шахсга жамият томонидан қўйиладиган ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий талабларни ишлаб чиқиш бўйича тавсиялар беришдан иборат бўлмоғи керак.

Иккинчидан, комил инсонни шакллантириш масаласи миллий ғоямизнинг асосини ташкил этади. Комил инсон ғоясини амалга ошириш учун “Комил инсонни шакллантириш концепцияси” ишлаб чиқилиши ва шу асосда Давлат дастури қабул қилиниши мақсадга мувофиқдир. Бунда шахсни ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий, сиёсий, демократик кадриятлар орқали тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилиши, бу кадриятларнинг йўналишлари, хусусан, унинг шахс маънавий камолоти жараёнидаги истиқболлари ҳисобга олиниши лозим.

Учинчидан, эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг кадрланиши ёки кадрсизланиши жараёнларини тадқиқ қилиш билан шуғулланувчи “Маънавият ва маърифат” марказлари, уларнинг жойлардаги бўлимларида жамоатчилик асосида таянч пунктларини тузиш заруриятга айланди. Бу таянч пунктлари мустақиллик шарофати туфайли қайта тикланган ва янгидан вужудга келаётган эстетик ва ахлоқий кадриятларни тарғибташвиқ қилиш билан шуғулланиши жуда муҳимдир.

Тўртинчидан, мустақиллик туфайли вужудга келган янгича ахлоқий ҳаёт ва нафосат оламини ўзида акс эттирувчи, ундаги кадрланиш кадрсизланиш муаммоларини тадқиқ этадиган эстетика ва ахлоқшунослик фанлари бўйича келгусида яратиладиган дарсликларнинг янги авлоди таркибига “Эстетик ва ахлоқий кадриятлар”, “Инсон камолоти” номли мавзуларни киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Мустақил Ўзбекистон ўзбек халқининг фидокорона меҳнати туфайли ривожланмоқда. Натижада, унутилган эстетик ва ахлоқий кадриятлар қайта тикланиб, янгилари вужудга келиб комил инсонни шакллантиришга хизмат қилмоқда. Жамиятда тадбиркорлик кадр топмоқда. Бу эса эстетик ва ахлоқий кадриятларнинг уйғунлашиб, умумэътироф этилган қонунлар асосида яшаб, ижод этиш, гўзал ҳаёт, фаровон турмуш орқали ўзбек халқининг эстетик идеалидан реал воқеликка айланиб бормоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон. 2008.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. –Т.: Ўзбекистон. 2006.
4. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. “Халқ сўзи” газетаси, 2008 йил 12 февраль.
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Ўзбекистон. 1998.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшлар йили” Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. “Халқ сўзи” газетаси, 2008 йил 1 март.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги Қарори. “Халқ сўзи” газетаси, 2006 йил 26 август.
8. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. –Т.: “ДИТАФ”. 2000.
9. Абдулла Шер, Хусанов Б. Ахлоқ ва нафосат фалсафаси. -Т.: Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ. 2008.
10. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти. 1997.
11. Абдурахмонов М. Қутадғу билиг-тарихий манба. –Т.: ТДШИ. 1994.
12. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр. 1993.
13. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. -Т.: Ёзувчи. 2001
14. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. -Т.: Камалак. 1992.
15. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийи саодат. -Т.: Адолат. 2005.
16. Авесто. - Т.: “Шарқ”. НМАК 1998.
17. Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Асарлар. 13-том. –Т.: Фан. 1994.
18. Алишер Навоий. Ҳикматлар. –Т.: “Шарқ”. НМАК 2006.
19. Алиқулов Х. Гуманистик мерос ва шахс маънавий камолоти. -Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашр. 2006.

20. Алиқулов Х., Рўзиёв Р., ва бошқ. Ҳомийлик ва саховат – энг олий қадрият. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашр. 2006.
21. Амир Темур ўғитлари.–Т.: Наврўз. 1992.
22. Арасту. Ахлоқи кабир.–Т.: Янги аср авлоди. 2004.
23. Аристотель. Сочинения в 4-х т., Т-1, –М.: Мысль. 1988.
24. Аҳмаджон Бобомурод. Камолот сари. –Т.: Чўлпон. 2000.
25. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар –Т.: Маънавият. 1990.
26. Аҳмад Югнакий. Ҳибат-ул-ҳақойик. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-ж.- Т.:Фан.2003.
27. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Ўзбекистон. 1997.
28. Бозоров О., Худойқулов А. Ахлоқий қадриятлар ва Ислом. Самарқанд. “Зарафшон” нашр. 1992.
29. Боров Ю.Б. Эстетика. –М.: Политиздат. 1988.
30. Голубева Г.А. Этика.–М.: Изд. “Экзамен”. 2005.
31. Гулыга А.В. Принципы эстетики. –М., Изд.политической литературы. 1987.
32. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Учебник. –М., Гардарики. 2004.
33. Жалолидин Румий . Ичиндаги ичиндадур. –Т.: Янги аср авлоди.2003.
34. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. –Т.: Ўқитувчи. 1997.
35. Жўраев Н. Янгиланишлар концепцияси: яратилиши, эволюцияси ва амалиёти. –Т.: Маънавият. 2002.
36. Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб. –Т.: Турон-икбол. 2006.
37. Ибн Сино. Фалсафий қиссалар. –Т., Ўзадабийнашр. 1963.
38. Ибратли ҳикматлар. –Т.: Ўзбекистон. 2006.
39. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. –Т. “Шарк”. НМАК 1998.
40. Имом Фаззолий. Охиратнома. –Т.: Ёзувчи. 1994.
41. Инжулар уммони. –Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1988.
42. Кайковус. Қобуснома. –Т.: Истиқлол. 1994.
43. Каримов И. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т.: Маънавият. 2001.
44. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. –Т.: Ёзувчи. 1996.

45. Комилова М., Абидова С. Миллий ахлоқий қадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти.-Т.: Фан. 2000.
46. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. -Т.: Маънавият. 1999.
47. Курбанмамадов А. Из истории эстетической мысли в Средней Азии (Эпоха древности и раннего средневековья). -Т.: Университет. 2007.
48. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. В 2 х книгах. Кн. 2. -Харьков-Фолио. -М.: Изд. "АСТ". 2000.
49. Махмуд Саттор . Ўзбек удумлари. -Т.: Фан. 1993.
50. Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият (Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов асарлари асосида). - Т.: "Шарқ". НМАК 2001.
51. Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. -Т.: "Шарқ". НМАК 1993.
52. Маҳмудов Т. Комиллик асрорлари: ҳаётий ҳикматлар. -Т.: Адолат. 2006.
53. Маҳмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. -Т.: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1977.
54. Маҳмудов Т. "Авесто" ҳақида. -Т.: "Шарқ". НМАК 1998.
55. Маҳмудова Г. Жаҳидизм ва Туркистонда ахлоқий-эстетик фикр тараққиёти. -Т.: Давр-пресс. 2006.
56. Маҳмудов К. Турмуш зийнати. -Т.: Ўқитувчи. 1991.
57. Маънавий камолот омиллари. -Т.: Университет. 1995.
58. Машриқзамин – ҳикмат бўстони. -Т.: "Шарқ". НМАК 1997.
59. Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
60. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. -Т.: Ўқитувчи. 1996.
61. Муҳаммадиев Н.Э. Ички ишлар идоралари ходимларининг касб этикаси ва эстетик маданияти. -Т.: ИИВ Академияси. 1998.
62. Назаров Қ.Аксиология: қадриятлар фалсафаси. -Т.: Маънавият.1998.
63. Норматов У. Тафаккур ёғдуси (адабий-танқидий эсселар). -Т.: 2005.
64. Радугин А.А. Этика. -М.: Центр. 2003.
65. Темиров Ф, Назарова С. Жамият ва қадриятлар. -Т.: Ўзбекистон. 1992.
66. Туленов Ж. Диалектика назарияси. -Т.: Ўзбекистон. 2001.

67. Умар Ҳайём. Наврӯзнама. –Т.: Мехнат. 1990.
68. Умаров Э. Эстетика (Нафосатшунослик).–Т.: Ўзбекистон. 1995.
69. Умаров Э., Каримов Р., ва бошқ. Эстетика асослари. –Т.: Чўлпон. 2006.
70. Фалсафа асослари. –Т.: Ўзбекистон. 2005.
71. Фалсафа. Комусий луғат.–Т.: “Шарқ”. НМАК 2004.
72. Хўжамуродов И., Саъдуллаев Н. Маънавий баркамоллик–зийнатдир. –Т.: Мехнат. 2001.
73. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Иймон. –Т.: “Шарқ”. НМАК 2006.
74. Эргашев Ф., Эргашев И. Фидойилик – ҳаёт мазмуни. –Т.: Ўзбекистон. 2001.
75. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашр. 2006.
76. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. –Т.: Маънавият. 2002.
77. Эстетика: Словарь. –М.: Политиздат. 1989.
78. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. –Т.: Университет. 1998.
79. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг –Т.: Фан. 1971.
80. Қуръони Карим. –Т.: Чўлпон. 1992 .
81. Ҳамидов Ҳ. “Авесто” файзлари. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2006.
82. Ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. –Т.: “Шарқ”. НМАК 2005.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....3

I. АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТАРИХАН ТАРКИБ ТОПИШИ.....5

- 1.1. “Авесто” - Шарқ маданий меросининг ўлмас қадрияти сифатида.....5
- 1.2. Ҳадисларда комил инсон ахлоқий қадрият сифатида.....11
- 1.3. Аҳмад Югнакий ижодида юксак маънавий қадриятлар....20
- 1.4. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадегу билиг” асарига ахлоқий қадриятлар.....28

II. ШАХС КАМОЛОТИДА ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.....40

- 2.1. Комил инсон тушунчаси ва унинг ахлоқий-эстетик моҳияти.....40
- 2.2. Шахс маънавий камолотининг босқичлари.....47
- 2.3. Қадриятларнинг инсон маънавий камолотига таъсири...51
- 2.4. Эстетик қадриятлар ва уларнинг хусусиятлари.....54
- 2.5. Ахлоқий қадриятлар ва уларнинг хусусиятлари.....64

III. АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ...73

- 3.1. Уйғунлик ва унинг умумназарий моҳияти.....73
- 3.2. Нафосат ва ахлоқнинг диалектик уйғунлиги.....80
- 3.3. Гўзаллик ва эзгуликнинг диалектик боғлиқлиги.....85
- 3.4. Эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиши ва унинг оқибатлари.....92
- 3.5. Миллий эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг қарор топиши ва уларнинг уйғун ривожланиш қонунари.....98

ХОТИМА.....121

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....123

НУРМАТОВА МУКАРРАМ АХМЕДОВНА

**ШАХС КАМОЛОТИДА
АХЛОҚИЙ ВА ЭСТЕТИК
ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ
(монография)**

**Мухаррир О.Абдуазимов
Мусаххих З.Ахмеджанова**

Босишга рухсат этилди. 29.04.2009 й. Бичими 60x84 ¹/₁₆ .
Нашриёт ҳисоб табағи 7,2. Шартли босма табағи 13,4.
Алади 500 нусха. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № 296.

“Университет” нашриёти. Тонкент-100174. Талабалар шаҳарчаси.
ЎЗМУ маъмурий бино. 2-қават, 7-хона.

«Groteks» Ўзбек-Америка кўнма корхонасининг босмахонасида чоп этилган.